

Учқун Назаров

ТОШКЕНТ
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1988

Ҳаво айний бошлади. Тўсатдан шамол кўтарилди, патлари қайрилган товуқ қўндоғига югурди, дераза қарсиллади, жом қулаб даранглади, сим чарсиллади, чамбаракдан сут тўкилди. Майкачан Самад айвонга чиққанида ҳаммаёқ тўзон, чанг осмонда қоғоз учар, онаси дераза тавақаларини ёпар, кўйлаги баданига ёпишган, дурраси тишида эди. Кечаси дим бўлди, чивин чақди, хотинининг қўли теккан биқини терлаб қолипти, Самад четроқ сурилди, ух тортиб, аранг кўзи илинди...

Самад қайтиб уйга кирди, кўнгли айнаб, айвонга яна чиқди — чанг бўлса-да, салқинроқ эди, сигарет тутатди.

Ола тўполон тиғди. Ер-бўғот олма, айрилган гилос шохи, шамол гулхонага улоқтирган шолча қолди, ағанаган бўш шиша гилдирашдан тўхтади, қаймоғи четига ёпишган чамбаракдаги сопол коса тиңчий бошлади. Чанг тарқалмаган, ҳамма нарса хитой қоғоз орқали кўрингандек хира, исқирт, кимнингдир ҳовлисидаи қисир сигирнинг куйиккан маъраши эшитиларди. Айвондаги холодильник сесканиб, жавонни ларзага солди, шингиллай бошлади — симни улашди чоғи. Бир оздан кейин майин шамол эса бошлади, ҳафталаб биқиб турган губорни тарқатди, осмон кўк тус олди. «Довул ҳозир қайси жойларни тўс-тўполон қилаётган экан?..» деб ўйлади Самад. Ўзи шунақа, неча кунлаб ҳаво димиқиб ётади, барг қилт этмайди, на кундузи, на кечаси ҳаловат бўлмайди, шунда гўё аллақаяқда бекиниб ётган шамол ғалаён билан ёпирилиб келиб, рутубатни тозалайди-кетеди...

— Ишга қачон борасан? — ҳовлида сочилиб ётган кўйлак-чойшабларни йиғиштираётган онаси ўгирилиб сўради.

— Борарман, — деди айвон лабида чўнқайиб ўтирган Самад. — Ювиниб кетай. Нимаиди?

Йиғиштирган нарсаларни онаси чорпояга ташлади.

— Мозорга кириб ўт, — деди кафтини қоқиб. — Замирани бошига гул қўйиб келувдим кеча, ағдарилган бўлса, кўза чил-чил бўлиб ётгандир. — Самад индамади: хўп, дегани. — Идиш олиб кет... Жинни шамолли қара, — деди яна онаси, супургини ариқ сувига ботирар экан, нолигандек. — Ҳаммаёқни алгов-далгов қилди.

— Салқин тушганини айтмайсизми, — деди Самад, сигарета қолдигини улоқтириб.

— Салқин дейсан, пахта нима бўлади, энди гулга киришти?

— Баттар бўлсин, — деди Самад эшитилар-эшитилмас ва ҳорғинлик билан настига тушди, кранни очиб ювина бошлади.

Самад бир бурда нонни қаймоққа булаб еди, пиёладаги чойни бир хўплаб ичди, оғзини артди, онаси тайёрлаб қўйган сопол хўқачани газетага ўраб кўчага чиқиб кетди. Қабристон узоқ эмас эди, ўша томон бурилди, кираверишдаги тут тагида крандан тинмай сув оқиб турарди, Самад гўрковдан челақ сўраб олди, хўқача билан челақка сув тўлдириб, Замиранинг қабри томон кета бошлади.

Замиранинг вафотига бир йилдан ошди. Юраги хаста экан, ўша побуд қилди, деган гап тарқатишди. Замира ҳеч қачон юрагидан шикоят қилмас эди, Самаднинг ота-онаси аввалига ҳайрон бўлишди, аммо врачлар диагнози қатъий — кўникишди.

Замира ўрта мактабни тугатиб институтга кириш учун шаҳарга борганда, акаси Самад ҳам ўша ерда, Педагогика институтини битириш арафасида эди. Замира ҳам хужжатларини шу институтга тоширди, имтиҳонлардан муваффақиятли ўтди, ўқий бошлади, акаси институтни тугатиб, районига қайтди, мактабда муаллимлик қила бошлади. Шу кезларда Самаднинг педагогикага оид бир-икки мақоласи область газетасида, яна бир-иккитаси республика

матбуотида эълон қилинди, бошқа мақолаларининг мазмуни кенгайиб, кундалик ҳаётнинг бошқа жиҳатларини ҳам ёрита бошлади. Шунда район газетаси Самадни ўз редакциясига таклиф қилди, у мухбир вазифасида ишлай бошлади. Шу орада у уйланди, Муяссар қиз туғиб берди, уйи нурга тўлди-қўйди. Ҳаш-паш дегунча вақт ўтди, Ни гора бир ёшга тўлди, Замира ўқишни тугатиб қайтди, у ҳам Самад иш бошлаган мактабга кирди.

Замира ўқиб юрган кезларида Равшан исмли студент йигит билан иноқлашиб қолди, аҳд-паймон қилишди. Равшан Замирани сўратиб, онасини юборди, нон ушатишди. Шундан кейин Равшан ўз машинасида тез-тез районга қатнайдиган, мактаб атрофида Замира билан кўришиб қайтадиган бўлиб қолди. Район ижроия комитети раисининг ўғли Ҳамдам бир-икки марта Замиранинг йўлини тўсди, гапга солмоқчи бўлди, Замира чап бериб кетди. Кейин совчилар келди, Замиранинг онаси мавҳум гаплар билан совчиларни чиқариб юборди, хабарни эрига айтди. Жалол аканинг боши қотиб қолди: унга қолса шу қудачилик дуруст эди, чунки бўлажак қуда катта одам; раҳбар, районнинг жиловчи ўшанинг қўлида, қолаверса, Жалол аканинг ўзи шу ердан дон териб юрипти, фарзандлари ҳам шу ерда кун кўришяпти, қуданинг нафи тегиши аниқ. Аммо рад жавобини айтса, оқибати қанақа бўлишини тасаввур қилиш қийин эмас, қуда ҳамманинг пайига етади, «замон зўринки» бўлиб қолган пайтлар... Унинг устига қизининг боши боғлиқ, нон ушатишган, кузда тўй бўлиши керак, улар томон бу ишга қандай қарайди, ахир иснод-ку. Замира нима дейди?

Жалол акага бу аснода бир туртки керак эди, ҳадиғини ўғлига айтди.

— Унаштирилган, десин аям,— бир оз ўйга ботиб, гапирди Самад.— Ахир тушунишар, ваъдани бузиб бўлмайди-ку... Иннайкейин, Замира ҳам... жалжал кўтаради... Равшан билса, қирпичоқ бўлади. Бошимиз маломатдан чиқмай қолади.

Жалол ака оғир тин олди, бошини сикди.

— Шаҳардан келганларга дарров жавоб бериб юборганимиз чакки бўлди-да... Онанг бижилдоқлик қилди, биринчи келиши билан тузоққа тушибмиз-қўйибмиз, сал таранг ҳам қилмабмиз. — Жалол ака икки кун қирилмаган соқолини ишқади, чўнтагидан эзгиланган рўмолча олиб, бурнини қоқди, кафтини артди. — Холбоев билан ўчакишиб бўладими? Қуритади уругимизни, эзиб ташлайди...

— Зўр келса, жойни сотамиз, шаҳарга кўчиб кетамиз, кунимиз ўтмай қолмас...

— Агар улгурсак... — деди Жалол ака тушқунлик билан. — Тўйдан бир ўян топиб, жавобгарликка торттиради. Ана унда кўр, додингни кимга айтардинг?

— Тўйдан нима ўян топиши мумкин?

— Э, ўғлим, усуллари кўп, органлар уларнинг измида, — деди Жалол ака ичида қовурилиб. — Боласиям ўлардек қайсармиш. Шунга уйланаман, йўқса уйга ўт қўяман, депти. Синглингни бирор нарса қилиб қўйишданам тоймайди, итвачча. Эшитгандирсан, битта кампир чарчаб, тухум солинган саватини ўшанинг машинасига қўйиб турган экан, келиб саватини йўлга улоқтирибди, бир мотоциклчи тухум шилиғида сийганиб дарахтга бориб урилибди. Кўзинг тушгандир, ҳозир инвалид, врачлар бўйнига чармдан бўйинтуруқ тикиб беришган, тапғиб юради, бусиз боши турмас эмиш... Шунақа, ҳеч ким унга бирон нарса дея олмайди, отасидан қўрқади...

Улар бир қарорга келиша олмади.

Ҳамдам томондан яна совчилар келди, Сожида опа узил-кесил жавоб айтди, совчилар нохуш хайрлашиб, чиқиб кетишди.

Тўйга ярим ой муддат қолганда, Равшанининг машинаси жардан топилди — грузовой машина билан урилибди, деган гап тарқатилди, айб Равшанининг ўзида эмиш. Хали қариндошлик алоқалари у қадар боғланган бўлмаса-да, Жалол ака хотини ва ўгли билан Равшанининг маросимларига қатнашди, ҳатто Ҳамдамнинг онаси Со-

жида опа хузурига келиб таъзия билдирди. Замира бир-икки марта яширинча Равшаннинг қабрига бориб, кўзи қизариб қайтди, дили лоқайд бўлиб қолди.

Расмийат йўлига чамаси бир ой ўтгач, Ҳамдамнинг онаси яна совчи бўлиб келди. Энди унаштирилган куёв йўқ, дунёдан ўтди, у оила олдидаги юк бўлиб турган ваъда масъулияти ҳам кучини йўқотган, буёғига Замиранинг боши очиқ, унинг тақдирини ўйлаш зарур, ахир институтни битирганига бир йил бўляпти, бунинг ёшидаги қизлар аллақачон иккитадан фарзандлик бўлишган, агар бу гал ҳам йўқ, дейишса, Холбоев оиласи билан яқинлашишдан бош торгандек бўлиб чиқарди — рози бўлишди. Қолаверса, бу йўсиндаги тақдир иловаси ҳадиксираб юрган Жалол акага айни муддао эди.

Замира ўжарлик қилиб кўрди, важ сифатида Равшаннинг вафотини, орадан ҳеч қанча вақт ўтмаганлигини айтди.

— Ие, қизим, эс-хушинг ўзингдами? — деди Сожида опа. — Ҳали никоҳ бўлмаган йигитга аза тутасанми, болам? Илло-билло мунақа гап оғзингдан чиқмасин. Эшитганлар нима дейди?..

Кеч куз тўй бўлди.

Замиранинг дили бўм-бўш, лоқайд эди, у ҳеч нарсани ҳис қилмади — қувонгани ҳам, хафа бўлгани ҳам йўқ, ўзини оқимга қўйиб берди. Анча пайтгача чеҳраси очилмай юрди, аммо ҳадеб хўмрайиб кун ўтказиш ҳам одобдан эмас, баъзан ўзини мажбурлаб бўлса-да, жилмайишга уриниб кўрди, аммо бу зўраки қувончни яна булут қопларди. Шундай пайтларда ота-онасининг тазйиқи билан ўзини қўлга олишга киришган Ҳамдамнинг ич-ичидан алами қайнар, бошқоронги бўлишига қарамай Замирага кўрслик қилар, ўлиб кетган Равшанга рашиқ қилиб, хотинига азоб берарди. Аммо ҳомила билан боғлиқ энди илиқлашиб

келәтган турмуш тарзи Хамдамнинг кайф аралаш газабда айтиб юборган бир сири туфайли барбод бўлди. «Жазманингни ўзимиз ўлдирганмиз! Аварияни ўзимиз қилганмиз!» — деган эрининг гапларини Замира эшитди-ю, вужуди бўшашиб кетди.

Сахар чоғи Холбоев ваннага кириб, келинни сиртмоқда кўрди, ағанаб ётган табуреткани кўйиб, ҳали илпик жасадни апил-тапил арқондан суғуриб олди, чора ахтара бошлади. Келини ўзини осиб ўлдирди, деган совуқ хабар тарқалса, сўроқ-тергов бошланади, Равшанингни ўлимига алоқадор тафсилотлар очилиб кетади, аварияни ўзлик ўзи уюштиргани юзага чиқади, вазиятни идора қилиб бўлмайди... Ахир Холбоевнинг ниятлари кам эмас, шу даражага кўтарилишининг ўзига қанчадан-қанча тадбирлар қўлланган, чиқим бўлган. Чиқим-ку, аллақачон бир печа баробар ўзини оқлади, аммо — ноумид шайтон, мана, райком секретарини областга олишмоқчи, жойинга кимнидир тайиниланадиган пайтда албатта Холбоевнинг помзоди ҳам кўйилади... Келини тушмагур нодонлик қилиб кўйгани чатоқ бўлди-да! Турган гап, аҳволни шу даражага ўгли олиб борган, бўлмаса ҳампладор жувои ўзини осармиди, азбаройи жон-жонидан ўтган, ҳеч нарса кўзига кўринган эмас, бироқ келини ҳам писмиқроқ, «ичимдан топ» хилидан экан ёки бирон дарди бормикин? Балки руҳий касалдир, уйдагилар сезмай қолишгандир... Руҳий касал!.. Холбоев телефонга отилди, бир оздан кейин район касалхонасининг бош врач и ҳаллослаб кириб келди.

— Руҳий касали борлигини, — деди у ўликни кўргач, — энди исбот эта олмаймиз. Учётда бўлса ҳам бир нав эди. Заключение беришимиз мумкин, албатта, лекин... ота-онаси экспертиза талаб қилишса, ёлгон очилади, чунки оз бўлеаям, бўйнида арқон изи қолган.

— Келини ўзини осибди, деган шов-шув тарқалса — бу яхшими? — деди Холбоев тоқатсизланиб. — Текширув бошланса-чи? Ўйланг!..

Бош врач имтиёз илинжида эди, жавоб айтишга шошмади.

— Тезроқ ўйланг, кул ёришиб келяпти! — деб ўдагайлади Холбоев ва бош врачнинг вақт чўзаётганини англаб, ётиги билан деди: — Сиз ўйлаётган нарсалар тўғрисида кўнглингиз тўқ бўлсин.

— Юраги хаста, деган диагноз қўйилса нотўғри бўлмас, — деди ниҳоят бош врач. — Бу яширин касал, кўп ҳолларда беморнинг ўзи ҳам билмайди... Упдоқ бўлмаганда ҳам юрак шунақа насаки, тўсатдан экссесс бериши мумкин. Еш-қарига қарамайди... Касалхонага олиб бориш керак.

— Қанақа машинада келдингиз?

— «Тез ёрдам» да.

— Машинани ҳовлига олиб киришсин.

— Ҳа, албатта, — деди бош врач ва дарвоза томон кетди.

«Тез ёрдам» машинаси Замиранинг жасадини олиб кетганда, кул ёриша бошлаган, куртаклари бўртиб қолган дарахтларнинг танаси нам ва қора, баланд шохлари туманда аранг кўринар эди.

Холбоев дарвозани қулфлаб, уй ичига югурди.

— Нима бўлди? — оёқ дупуридан уйғониб, сўради Ҳамдамнинг онаси. — Нима гап?

— Ҳожатга чиқсам, келининг ваннада ётибди. Ағдариб қарасам, ўлиб бўпти. Дарров докторга телефон қилдим, келишди. Юраги тўхтаб қолти.

— Вой, ўлмасам! — Аёл ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Касали борлигини билармидинг?

— Йўқ...

— Яширишибди-да биздан! — Холбоев муштини кафтига урди. — Тур ахир! Бор, уйғот ўглингни!

Аёл ҳушига келиб, апил-тапил кийина бошлади.

Замиранинг жасади касалхонанинг реанимация бўлимига олиб борилгач, гўё керакли тадбирлар қўлланилгандек бўлди, аммо «фуркат бой берилган, керакли натижа бермади», деган гап тарқатилди, юрак фаолияти тўсатдан тўхтаган диагнози билан иш ёпилди, ўша куннинг ўзидаёқ жасад гўрга қўйилди. Мусибатдан ақли озган Замиранинг уйдагилари қий-чув бўлиб қолишди, мулоҳаза қилиш, гумонга бориш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмади...

1982 йилнинг баҳори шундай бошланди. Ҳар куни Замиранинг қабрига гул қўйиш одат тусига кириб қолган, Сожида опа бирон кун бу одатни қанда қилмайди, ўзи бора олмаса, Зумрадни, Зумрад ўқишда бўлса, Самадни гўристонга юборади...

Холбоев қабрга келинининг тасвири ўйилган икки қулоч мрамартош қўйдирди, атрофини қора чўян панжара билан ўратди, гуллар эқдирди, электр сими тортириб, чироқ ўрнаттирди. Хулласи, одамлар кўрса, ҳаваси келадиган бир жойга айлантди, атрофда бунақа мақбара йўқ, ҳатто гўрковлар навбатма-навбат назорат қилиб туришади. Электр чироги ўчмайди...

Ҳақиқатда мрамар супага қўйилган кўза чил-чил синган, гулдаста сочилиб ётарди. Самад чинни парчаларини супуриб бир четга ташлади, сағанани хўл латта билан арди, гулларни хўқачага солиб, мрамар супага қўйди, гул кўчатлари тагига сув қуйиб чиқди. Юмушни бажаргач, чўян панжарага суяниб бир дам жим турди, сўнг бўш челақни осилтириб, қабристон дарвозахонасига қайтди...

Самад киоскадан турли хил марказий газеталар олиб, ишхонаси томон кетди.

Пойдевори бир қарич ҳам келмайдиган икки қават бино кўримсиз, пастки қават деразаларининг баъзиларида занг панжаралар бўлиб, хира ойналарида панжа излари қолган, пардаларини гард босавериб, рангини билиб бўлмас, бинонинг олдидаги жайдари гуллар экилган уч қатор эгат сувсизликдан қақраган, ичида ит ғажиган суяк, бир пой эски калиш, бочканинг чамбараги ётарди. Бу аросатда қолган бинода районнинг бир неча иккинчи даражали ташкилотлари, яъни маданият бўлими, кинофикация идораси, аллақандай қурилиш маъмурияти, район маорифи жойлашган бўлиб, Самад ишлайдиган «Коммунизм машъали» газетасининг редакцияси ҳам шу бинода эди. Шунча муассасалар ўртасидаги бу бино сансалорга қолиб, ҳеч қайсиси на ремонтга, на теварақ-атрофини ободонлаштиришга қарар эди. Том тешилса, ҳафта-лаб чакка томар, труба ёрилса, ойлаб сувсиз қолишар, ертўла эса сувга тўлар, ҳожатхонага яқинлашиб бўлмас эди.

— Анчадан бери «Илгор» ҳақида материал берганимиз йўқ, — деди газетанинг бўлим мудирини — қирқ ёшларга кирган семиз, сепкилдор одам, — планлаштирганмиз, бир-икки кунга бориб келсангиз...

— Республика матбуотлари бериб ётипти-ку, — деди Самад. — Опа — делутат, қаҳрамон. Бизнинг материални писанд ҳам қилмайди.

— Домланинг топшириқлари, — деди бўлим бошлиғи, бош редакторни назарда тутиб, шу билан мавзуга чек қўйган бўлиб. — Шамол зарар етказган бўлса, тилга олинг,

айтинг: «Табиат инжиқликларига қарамай, талафотни мардонавор енгиб...» ва ҳоказо, ўзингиз биласиз.

— Зарар етказмаган бўлса-чи?

Бўлим мудирини Самадга гаши келиб қаради.

— Хулласи, — деди у, — қаранг, қидиринг, сўраб-суриштиринг. Бўлмаса, ўйлаб топинг. Ибратли материал бўлиши керак.

Самад ўз хонасига чиқиб, столи устидаги қоғозларни саралади, кераклиларини стол галадонига солиб, қулфлади. Сўнг хотини ишлайдиган муассасага телефон қоқиб, қолхозга кетаётганини, бир неча кундан кейин қайтишини айтди.

Кун яримлаб қолган, Самад ташқарига чиқиб, бир оз иккиланиб турди. Боргунча кеч киради, ётиш жойи нима бўлади? Район газетасининг мухбири майда одам, қолхозда рўйхуш беришмайди, эътибор ва мулозаматлар пойтахтдан келганларга нисбатан қўлланади, баъзи кезларда область миқёсидаги шахслар ҳам бу донги кетган қолхозга келиб, оддийгина муносабатдан четда қолишади. Қолхознинг мухташам боғи, унинг меҳмонхонаси одамлар, Москва ва Тошкентдан келган мухбирлар билан банд бўлади, зиёфатларнинг кети узилмайди, машиналар тинмай ҳар турли масаллиқ, ичимлик, мевалар ташийти, мрамар ҳовуз, фин ҳаммоми, биллард ўша мартабали меҳмонлар хизматидан бўшамайди. Самадга ўхшаганларга йўл бўлсин бунақа жойларга? Бироқ район қолхозидан ишлайдиган ўртоғининг уйи ўша қолхоз марказида, ота-онаси Самадни яхши танишади. Шаҳарда ўқиган кезлари Мансур билан дўстлашиб қолишган, каникул пайтлари бир-бирлариникига борди-келди қилишган. Самад Мансурникида ётиб қолаверади-да. Унинг устига Мансур иккинчи фарзанд кўрибди, баҳона билан Самад ўртоғини табриклаган бўлади, фақат магазиндан совға-салом қилиб олиши керак. Нигора туғилганда, Мансур хотини билан кутлаб келган, совғаси — гилдиракли атрофи панжара қаравотча — ҳали ҳам асқотяпти.

Самад «Болалар дунёси» магазинига кириб боши қотиб қолди. Болаларга олинадиган буюмлар кўп, жажжи машиначалардан тортиб велосипедгача бор, аммо қайси бири совга учун мос — Самад муқаррар билмас эди. Муяссар бўлганда, дарров танларди, бунақага диди ўткир, ўйлади Самад, айни пайтда Муяссар йўқ, бу вазифани ўзи бажаришига тўғри келади. Самад сотувчи жувонга маслаҳат солди.

— Совгани кимга олмоқчисиз? — сўради жувон.

— Жиниямга, — деди Самад, гапни қисқа қилиб.

— Неча ёш?

— Ярим яшар... — деди Самад миясида нималарнидир чамалаб.

— Ана, шақир-шукур ўйинчоқлар тиқилиб ётибди, — деди жувон ва бир неча ҳар турли пластмасса ўйинчоқларни пештахтага ташлади. Бу нарсалар ҳаддан ташқари арзон эди. Самад илжайиб, бошини бурди. — Ёқмадимми?

— Жа арзон-ку, — деди у. — Қимматроғи керак.

— Велосипедча ола қолинг, — деди жувон, велосипедлар турган томонга бошини ўгириб. — Уч гилдиракли. Кейинчалик минади. Ўтил бола учун бу яхши совга...

«Илғор» колхозининг марказигача бўлган йўл унча олис эмас, лекин бир-икки жойда шамол дарахтларни йўлига қулатган экан, токи тракторлар уларни четга суриб, йўлни бўшатгунга қадар талай вақт ўтди, кеч кира бошлаганида, Самад мапзилга етиб борди. Мансур ҳали ишдан қайтмаган экан, Самад унинг оила аъзолари билан суҳбат қуриб ўтирди. Мансур келганда, чироқ ёқадиган пайт бўлиб қолган эди. Улар самимий кўришишди.

— Нега ишхонага телефон қилмадинг? — дашином берди Мансур. — Эртароқ келардим.

— Эсимга келмапти, — деди Самад, ўртоғининг келганидан руҳланиб.

— Ўтир, ўтир, Самад, мен бир ювиниб олай, сасиб кетганимни сезяпсанми? — деди Мансур ечинаётиб. — Беш-ўнта дарахт каналга ағанаган экан, эрталабдан тишим йўқ. Адолат! Сочиқ опчиқ!

— Ваннада тоза сочиқлар бор, — деди хотини ошхонадан бошини чиқариб. Унинг кўлида эмизикли гўдак боласи бўлиб, тўрт яшар қизи онасининг этагидан тортиқилар, гашлик қиларди.

— Берсанг-чи болаларингни бувисига, — бақириброк деди Мансур, хотинига ичи ачигандек бўлиб.

— Намоз ўқигани кириб кетишди, — жавоб берди Адолат хижолатдан бир Самадга қараб олиб. — Ҳозир чиқишади.

— Қанақа овқат қиляпсан?

— Ош. Гуручини соламан.

— Менга бера қолинг болаларни, Адолхон, — деди Самад, ўрнидан туриб ва бир-икки қадам юрди.

— Унашмайди. Бемалол ўтираверинг, — дея Адолат яна ошхона ичида гойиб бўлди.

Ошдан кейин ҳандалак сўйишди, хиди ҳаммаёққа тарқаб кетди.

Терак баргларини йилтиратиб, тўлди ой чиқа бошлади.

Самад билан Мансурга сўрига жой қилиб беришди, йиғиштириб кўйилган пашшахонани туширишди, икки дўст кўрпа устида майкачан ўтириб, сигарет тутатишди.

— Даданг таъминот бўлимига ўтибди, — деди Мансур, ўртоғининг кўнглини овлаш ниятида. — Даромадли иш, дейишади.

Ўртоғининг гапида андак киноя бордек туюлди Самадга — Холбоев билан қудачиликка ишора эди.

— Даромади курсин, — деди Самад бир оз асабийлашиб. — Нега ҳам ўшалар билан қариндош тутиндик? Замирани нобуд қилишди. Ўгли безори экан, ўша бошига етди. Зулм солган, рашк қилган, Замира ҳамма нарсани ютган, эзилган, натижада юраги бардош бера олмаган. — Самад чуқур хўрсинди. — Мендаям айб бор. Синглиминг у йигитга кўнгли йўқлигини билардим, била туриб орага тушмадим, дадамдан андиша қилдим. Аслида дадам ўша тўйни жадаллаштирди, аямнинг ҳоли жонига қўймади, қизингни унат, деб. Мана, оқибати, Замиранинг ўлганига

йилдан ошди, аям билан дадам тескари, сал нарсага жанжал кўтарилади. Буларнинг ади-бадисидан юрак безиллаб қолган, хотиним олдида уяламан.

Мансур хўрсинди.

— Ҳар бир хонадонда ўзига яраша ғам-ташвиши бўларкан-да,— деди у ва яна пимадир кўнглида бордек жимиб қолди.— Хотинимни кўр қариб кетганини. Энди йигирма бешга кирган жувон. Ювинишга ҳам вақти йўқ. Меҳнатдан боши чиқмайди. Пилла айниқса қийин бўлди бу йил, ҳеч кимга тишим бермади. Қолхозчилик, план берган, боқмасанг бўлмайди. Айниқса, барг танқис, қийнаб юборди. Водхознинг иши билан район изғийман, кўзим тутда, шарт-шарт қирқаман, машинага босиб, қочвораман. Ушлаб олишса, болта билан солишади миямга. Қолхоз таъмин қилишга улгурмайди, не алпоз билан келтириб ташланган барги сўлиб қолган бўлади, қурт емайди. Хотин чурвақалар билан ўралашиб қолган. Боғчани пиллага олиб кўйишган, ҳамманинг боласи кўчада қолган. Пилланинг ўзи бўлса кошки эди, экин бор, унга қараш керак, мол-қўй, рўзгор ишлари — кир ювиш, овқат пишириш, болаларни эмизиш, ухлатиш, дегандек...

— Уч йил бурун колхозингизда икки қаватли болалар боғчаси қурилиб, довруғи бутун республикага кетувди, ўшатда қурт боқишдими? — таажжубланиб сўради Самад.— Боғчани намуна қилиб кўрсатишувди. Ўзим ҳам хабар ёзган эдим.

— Намуна бўлгани курсин, — деди Мансур асабий ҳолда қўл силтаб.— Ҳамма бало шунда-да!

Самад ўртоғидан кўзини узмай, гап давомини кутарди.

— Ҳаммасини жамлаб келганда, болалар ўша довруғи кетган боғчада уч йил мобайнида ярим ой ҳам туришмаган.

— Туришмаган? — баттар таажжубланиб сўради Самад.— Яъни болалар ўша боғчага қатнашмаган, демоқчимисан?

— Ҳа-да! Эски боғчасига, ўша авария ҳолатидаги чолдеворга боришади. Эски ҳаммом — эски жом! — тутяқиб деди Мансур.— Ўша исқиртлик, антисанитария, чоки ситилган тўшаклар, ойлаб ювилмайдиган чойшаб-филофлар, шалоқ столлар, курсилар, каравотлар, тарбиячилар қўлини артадиган деразапардалар, зах ерга солинган увада шолчалар, ахлатлари суркалиб кетган болалар, маймоқ ўйинчоқлар, начоғи чиққан алюмин идишлар... Мунақа идишда одам итига ҳам овқат бермайди... Э, қайсинисини айтай, ўртоқ! Шуниям ҳар йили пиялага тортиб олишади. Болалар боғчага бормаганидан хурсанд!

— Ҳа, янги боғча-чи? Намунали боғча! Нима учун болалар унга қатнашмайди? Ахир боғчамисан боғча-ку! Ўзим кўрганман — икки қаватли, жиҳозлари антиқа, ўйинчоқлари кўзни қамаштиради. Гиламлар, дарпардалар, қандиллар! Ҳовлисида ҳар турли ўйин аслаҳалари, бассейн, гулзорлар, дарахтлар!

— Тўғри! — деди Мансур ўртоғининг кўтаринки оҳангидан.— Гулзорлар! Дарахтлар! Ҳамма нарса муҳайё! Боғча эмас — санаторий! Колхозчиларнинг икки юз эллик минг пули сарф бўлган қурилишига!

— Хўш, нега бўлмаса болалар бормади? Ё биров ишкали чиққанми?

— Йўқ! Ҳеч қанақа ишкали йўқ!

— Нега болалар бормади?

— Боради,— деди Мансур заҳарханда билан.— Марказдан ёки хориждан меҳмонлар келишганда. Бир-икки соатга. Шундан колхоз маъмуриятининг назоратида. Биронта бола ўйинчоққа тегиб кўрсин-чи, уриб қўлини синдиришади! Хорижий меҳмонлар ёки марказдан келган мартабаси улуг шахслар боғчани кўриб кетишлари билан болаларни чопқиллатиб эски жойига олиб келиб ташлашади. Боғча эшигига яна қулф осилади! Қалити опанинг сейфида туради — яна битта навбатдаги маросимгача!.. Самад, ўша крахмалланган чойшаб-ёстиқларда болалар биров марта ҳам ётишмаган, улар ҳам ўрганиб қолишган:

стулчаларда давра куриб ўтиришиб олишади-да, «Ох, капалак-капалак» деган ашуласини айтишаверади...

Самад ханг-манг бўлиб қолди.

— Ахир бу... кўзбўямачилик-ку, Мансур! — деди Самад газабда. — Нега жанжал кўтармайсизлар ахир? Нега тек ўтирасизлар?!

— Юқоридан топшириқ шунақамиш, — деди Мансур ўзини гўлликка солиб. — Биронта муассаса намуна ҳолида сақланиши керак эмиш...

Шамол дарахтларни чайқатар, анча тепага кўтарилган ойнинг совуқ ёғдусида оқ пашшахона танҳо елканни эслатарди.

2

Самад колхоз раисининг кабинетидан чиқиб кетгандан кейин, опа — чап лунжида қизғиш нори бор, эркакларга ўхшаган, чамаси элликларга борган семиз аёл — нохуш тин олди, ёпилган эшикка бир неча дақиқа хўмрайиб қараб ўтирди. Афтидан, Самад билан бўлган суҳбати кўнгилсиз асорат қолдирган, семиз эти газабдан яна ҳам шишиб бораётгандек кўрннарди. Ниҳоят, у гавдасига номуносиб чаққон ҳаракат билан телефон трубкасини шарақлатиб юлиб олди.

— Асом Пардаевич! — деди у асабий тоқатсизлик билан райкомга телефон қилиб. Гапириш тарзидан маълум эди — опа райкомдагиларни ҳам у қадар писанд қилмас эди. — Бу қанақаси ўзи?! Тинч ишлай олмайдиган бўлиб қолдик-ку!.. Салом... Яхши. Сплешной гулга кирди. Сугорямиз... Йўқ! Сугориб бўлмагунимизча сувга тегмай турасизлар. Ҳа! Бошқа хўжаликлар билан ишим йўқ... Кўчат сувга тўйинши керак. Шамол букиб кетди, бўлмаса бошини кўтара олмайди... Айтдим-ку, Асом Пардаевич, бошқа колхозлар билан ишим йўқ. Сувга тегманг, тепага телефон қиламан... Нима?.. Қанақа гап?.. Ҳа, айтмоқчи!.. Районингиз газетасидан бир мухбир келиб, кўп таъбимни хира

қилиб кетди... Сатторов экан фамилияси, исми Самадмиш... Бу ўзи қанақа бефаросат одам?! Ғўзаларнинг аҳволи мунақа, бориб кўришнинг ўрнига, болалар боғчаси ундоқ-мундоқ, дейди, нега болаларни янги бинога ўтказмайсиз, кўзбўямачилик, муттаҳамгарчилик, дейди, Московни рўқач қилади. «Правда»га ёзаман, боғча болалар учун қурилганми ё меҳмонларга кўрсатиш учунми, дейди, пўписа қилади! Бир кўнглим — милиса чақириб топширворай ҳам, дедим, ўзимни босдим. Энди кунимиз шунақа жипириқларга қолдимми? На унвоним, на мартабам билан ҳисоблашмайди! Қаттан топасизлар бунақа маҳмадонларни?! Бутун кунга настроениемни бузиб кетди, қандай қўлим ишга боради, қалтираб ўтирибман, валидол ичдим. Ҳа, энди, Асом Пардаевич, сал эви билан-да!.. Сал мундоқ жilовини тортиб қўйиш керак ўша ғаламисни! Ҳамма нарсага мунақалар тумшугини суқаверишса, айтиб қўяй, йўлга патруль қўйдириб қўяман, қаёқдан келган бўлса, ўша ёққа кетаверишади! Ташвишим бошимдан ошиб ётипти, пахтани ўйлайми ё мунақанги исковучларни пойлайми? Наманганда мунақага ўхшаганларни, биласизми, нима қилишади?.. Ҳа, балли!.. Асом Пардаевич, биров келадиган бўлса, огоҳлантириб қўйинсин, мендан сўрашсин, йўқса, эшакка тескари миндириб, чиқартириб юбораман!.. Асом Пардаевич, ўзингиздан қолар гап йўқ, уёқ-буёққа ёзиб юрмасин. Бари бир текширадиган бўлишсаям, материални районимизга жўнатишади, у акиллаганича қолаверади. Бузоқнинг югургани сомонхонагача-ю, ҳар қалай билган ундоқ, билмаган мундоқ, дейди, районнинг шаънигаям яхши бўлмайди, олдини олиб қўйган маъқулроқ-да, Асом Пардаевич, тоза сувни лойқалатмасдан аввал...

3

Ҳамдам машинасида кета туриб, автобус станцияси томон уч гилдиракли велосипедча қўлтиқлаб бораётган

қайноғаси Самадга кўзи тушди. Қизига велосипед олган бўлса, буёқларда нима қилиб юрибди, уйи тескари томонда-ю, деган фикр хаёлидан ўтди, машинасини тўхтатиб, саломлашишни, агар узокроққа кетаётган бўлса, элтиб кўйишни чамалади, бироқ ҳозир бундай нарсалар Ҳамдамнинг дилига сиғмас, у дарҳол фикридан қайтди. У уйдан Замиранинг қабрига бориш, анчадан буён дилини тирнаётган, на тушида, на ўнгида ҳаловат бермай, бутун вужудини исканжага олиб, дунёсини қоронғи зимистонга айлантириб келаётган қарама-қарши кечинмаларни яна бир карра ўйлаб чиқиши, бир қарорга келиши керак эди.

Замира қазо қилгандан кейин бу кутилмаган мусибат Ҳамдамни жуда кўрқитиб юборди. Ўша жанжал бўлган кечаси у тезда ухлаб қолди, кечаси ичкиликдан қаттиқ чанқаб уйғонди, ёни бўш эди. Хириллаб хотинини бир неча бор чақирди, жавоб бўлмагач, аразлаб, онасиникига кетворгандир, деб ўйлади, ўрнидан аранг турди, майкачан ҳовлига тушди — ҳаммаёқ туман, ҳаво совуқ эди, вапнахонага югурди. Чироқ ўчирилмаган, ҳали кайфи тарқалмаган Ҳамдам анграйиб рўпарага тикилиб қолди. Аста-секин кўзи олдидаги хира тасвир аниқлаша бошлади: хонанинг шифти бўйлаб ўтган чўян трубага арқон боғланган, сиртмоқда калласи қийшайиб хотини осилиб турар, оёқлари яланг, иккала қўли узун танасига ёпишган, стул кафель полда аганаб ётарди. Ҳамдамнинг томоғидан бўғиқ қичқириқ янгради, ўзи хонадан отилиб чиқиб кетди, уйига кириб, кўрпасига ўраниб олди. Томоғи қақраб, юраги гурсиллаб урар, ҳаммаёқ даҳшат таратгандек қоронғи эди. Аранг ҳушини йиғиштириб, энди турмоқчи, ота-онаси яшайдиган ҳовлининг охиридаги уйга чопқиллаб, уларни уйғотмоқчи бўлиб турувди, ҳовлидан отасининг йўтали эшитилиб қолди. «Ҳеч нарсани кўрмаганга олиб ётавераман, — деган ўй яшиндек хаёлидан ўтди, — дадам ҳозир ҳамма нарсани ўзи кўради, ҳаллослаб югуриб келиб, мени уйғотади, мен сир бой бермайман, ўзимни билмаганга соламан»... Аммо ҳадеганда отаси келавермади,

онасининг ҳам овози чиқмади. Ярим соатлар чамаси ўтгандан кейин, дарвоза очилгани, аллақандай кишининг гўнгилагани, дадасининг асабий товуши, дарвозанинг очилгани, машинанинг гир-гири, кимларнингдир дупури Ҳамдамнинг қулогига чалинди... Ўша куннинг кечига бориб, юраги экцесс берибди, деган хулоса билан Замирани кўмиб келишди. Ҳамдам хотинини қай тарзда кўрганини айтмади.

Биринчи кунларда бунақанги диагноз Ҳамдамга ҳатто маъқул тушди ҳам, чунки шу йўсин билан унинг қабиҳлиги аён бўлмас, жавобгарликка ҳам тортилмас эди. Дадаси уста-да, Равшанининг ўлимни қандай уюштирган бўлса, Замиранинг диагнозини ҳам ҳамирдан қил сугургадек моҳирона амалга оширди. Ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолаверди.

Замира вафотидан сўнг Ҳамдам бетиним ичадиган бўлиб қолди. Хотинига куяяпти, ичиши алаמידан, деб ўйлашди ота-онаси, қўйиб беришди. Кўчада маст-аласт юрмаса, безорлик қилиб, отасига иснод келтирмаса бўлгани, уйда ичгангича ичавермайдими. Бироқ ичкилик ҳам жонига тегди шекилли, бориб-бориб Ҳамдам ичкиликка ҳам қарамай қўйди, ҳеч ким билан гаплашмайдиган, тунд, ёввойи бўлиб қолди, гап очилса, отасига ҳам, онасига ҳам қўпол жавоб қилишга одатланди.

— Ўғлининг уйлантириш керак, — деди бир кун Холбоев хотини Манзурага, Замиранинг ўлганига ярим йил тўлар-тўлмас. — Хотини эсидан арийди, ичишни камайтиради.

— Келинингиз ўлганига ҳали ҳеч қанча бўлмади туриб-а? — деди хотини хавфсизраб. — Одамлар нима дейди?

— Унаштириб қўйишган бўлса, қайиота ўлган уйга ҳам икки кун ўтмасдан келин туширишяпти, — деди Холбоев ижирганиб ва қўлидаги сочиқни қозикқа улоқтирди.

— Ҳа, энди, улар мажбурликдан-да, агар тўй муддати тайин қилинган бўлса, — эътироз билдириб кўрди Манзура

опа.— Бизники шошилинич эмас-ку. Ўглингиз юра турар. Ота гўри — қозихонами, дадаси? Ўлик уйимиздан чиқмасам бир нав эди.

— Ўглингдан кўнглим нотинч,— деди Холбоев четга бошини ўгириб.— Бирон ишқал чиқармаса, деган хавотир-даман. Менга деса яна бир йил ўтмайдимиз? Қайтага яхши, булар шунча аза тутишди, келинининг ҳурматини жойига қўйишди, дейди одамлар... Аммо-лекин Ҳамдамнингни кўр... боши ичкиликдан чиқмай қолди... Шерикларига бўлар-бўлмас нарсаларни айтиб юборса...

— Нимани айтарди?— Манзура опа келинининг ҳақиқий ўлимини билмаганидек, Равшаннинг ўлими сабабларидан ҳам, аварияни эрининг ўзи уюштирганлигидан ҳам беҳабар эди.

— Ниманими?— Холбоевни энсаси қотди.— Замиранинг юраги ўз-ўзидан чатоқ бўлмагандир-ку. Ўглинг қийнагандир, анови ўлиб кетган йигитга рашқ қилгандир... Неччи марта ўласи қилиб урди, кўчага чиқолмай юрди келининг. Тағинам орийтли экан, кўкарган кўзини тангиб онасиникига кетиб қолганда, биласанми, нима бўлиши мумкин эди? Судга беришса, ўглингни қамаб юборишарди. Мени ишдан четлаштирарди. Ўтирардик, оҳимизни худога айтиб...

Холбоевнинг ҳадиги асосли эди, албатта. Ўгли Замирандан айрилиб қолганига аламзада бўлиб юришти, кайф аралаш алжиллаб қўйса, Равшаннинг ўлими билан боғлиқ бўлган тафсилотлар ўз-ўзидан очилиб кетади, одамлар оғзини тўсиб бўлармиди? Висир-висирлар чувалашиб, вазият эпақадан чиқади, ёмон тус олади. Нима бўлмасин, Ҳамдамни тезлик билан уйлантириб қўйиш зарур, ўзи билан ўзи овора бўлиб қолади, виждони қийналмайди. Хотинжон нақадар ширин, қандай мураккаб нарсаларни четга суриб ташламайди?

— Хўмрайиб юришини қара,— деди Холбоев, кўчага келиб тўхтаган машинага қараб ва стулдаги костюмини олиб кия бошлади.— Хотинини худди мен ўлдиргандек.

Ўзидан кўрсин, хумпар, камроқ азоб берсин эди... Гаплашиб кўр,— дея у каравот ёқасидаги бошини қуйи солиб ўтирган хотинининг олдида тўхтади.— Кўнглида бирон-таси бўлса, айтсин...

— Мени жеркиб беради,— деди бир оз жим тургач, Манзура опа четга қараб.— Эркаксиз, ўзингиз гаплашинг. Сизнинг йўригингиз бошқа. Мен бўлак ишларга бош қўшарман — совчиликка бориш, расм-русум...

Мавриди келмадими ёки янги келин ҳақида сўз очишни ўзига эп кўрмадими, ҳар қалай анча пайтгача Холбоев ўғли билан суҳбат очишга жораги дов бермай юрди. Аммо ўғлининг кун сайин авзойи бузилиб бормоқда, бир кори ҳол юз бермай туриб, у билан гаплашиб олиши керак эди. Бироқ Ҳамдам отасининг шундай ниятини сезиб юрса-да, суҳбат очилишини истамас, унинг қабиҳ усулини юзига солиб ташлашдан ҳайиқарди, чунки Замиранинг ўлими ҳақида гап очилиши муқаррар эди, очилса тухмат диагноз ҳам, Равшанининг ҳаётига суиқасд уюштирилганлиги ҳам ўз-ўзидан тилга олинмай қолмас эди.

Тўғри, Ҳамдам хотинига нисбатан кўрслик қилиб келди, беҳуда рашк билан дилига озор берди, қизганди. Ҳар гал Ҳамдам хотинини бағрига босганида, унинг кўзига тикилар, ҳамон унинг кўнгли Равшандалигини англаб олгиси келар, агар ундай бўлмаса, аксини эшитишни жуда ҳам истар, бироқ хотинидан у кутган изҳор чиқмагач, баттар эзилар, хотинига ништар ургиси келарди. «Мен аҳмоқ,— деб ўйларди Ҳамдам, ўз изтиробидан жизгинак бўлиб,— нима қилардим шунга уйлаиб? Ахир бошқа йигитга унаштирилганлигини билардим-ку! Ўз бошимга ўзим уқубат орттирдим...» Аммо қизганса ҳам, рашк қилса ҳам, Ҳамдам Замирани ўзига хос муҳаббат билан севарди, шунинг учундир, у Равшанининг ўлимига доир сирни айтиб юборгани — шахсий ғурурини ҳимоя қилиш, охириги зарба билан хотинини тавбасига таянтириш, ўзининг эса ҳамма ишга қодир ва зўр эканини кўрсатиб қўйишдек аянчли бир тадбир эди. Шу беҳуда ҳа-

ракати билан ҳам суюкли хотинидан, ҳам бўлажак фарзандидан жудо бўлди Ҳамдам. Ўшанда Замиранинг дилидан қанақа даҳшатли фикрлар ўтди экан? Табиий: «Ҳали мен севгилимни ўлдириб, менга уйланиб олган қотил билан яшаб юрибманми, ҳали мен шу номарддан фарзанд кўраманми?! — деб ўйлаган, — мунақа разил, сотқин ҳаётдан кўра ўлганим афзалмасми?!» — деган фикрга борган.

Ҳамдам аввалига дадасининг тадбирини жуда ҳам доно, деб тонди, чунки шу билан ўша кезларда унинг ҳаётига хавф солиши мумкин бўлган таҳлика бартараф қилинган эди. Замиранинг ўлимига дахлсиз қолган Ҳамдам ичида севиниб кетиб, ичкиликка берилди, бу жонига теккандан сўнг, ақли тиниқлашиб, қандай мудҳиш иш қилиб қўйганини эътироф эта бошлади. Ахир бу қотиллик тасодиф натижасида рўй бергани йўқ-ку — Равшаннинг ҳаётига бўлган суиқасд совуққонлик билан режаланган ва бу режа ўйлаб туриб амалга оширилган, севгилисидан маҳрум қилиб, Замирага эришишган, ажал оғзига олиб боришган. Бу ҳам етмагандек, юраги хаста экан, деб бари айбни унга қўйиб, кўмиб юборишган. Ўзлари ошпоқ бўлиб, буёқда қолаверишган. Бундан ортиқ яна қанақа қотиллик бўлиши мумкин? Ахир ҳаёт одамга бир марта берилади, бировнинг ҳаётини тортиб олишга буларнинг қандай ҳаққи бор?! Бу гуноҳ билан қандай яшайди Ҳамдам? Ахир бир умр бу зилни дилида кўтариб ўтиш, бу юзта жазодан ҳам оғир-ку!.. Демак, Ҳамдам қаерда ва ким билан бўлмасин, нақадар бахтли онларни кечирмасин, Замиранинг, Равшаннинг руҳи, қотиллигининг шарпаси кўз олдидан нари кетмайди-ку... Бундан мудҳиш азоб борми одам учун?..

«Ўзим кимман мен? Нимаман? — деб ўқтин-ўқтин ўйлайдиган бўлиб қолди Ҳамдам шунақанги ночор пайтларда. — Тайин бир касбим йўқ. Институт аросат бўлди, сиртқи бўлимга ўтиб, уни ҳам ёлчита олмадим... Хотиним ўзини осиб қўйди, қотил бўлиб ўтирибман... Дадам — мунақа, кўнглига ўтирмаган одам бўлса, найига тушади, бадарға қилади, ёстигини қуритади, мансаб улашади, пора олади...»

Равшан қай йўсида ўлганини онаси билмас эди. Бу ота-бола орасидаги сир, онасининг билмаслиги ҳатто мақсадга мувофиқ эди. Аммо наҳот онаси Замирани ўз ўлими билан адо бўлган, деб ўйласа? Балки онаси Замиранинг сиртмоқда пайтини кўрмагандир? Ахир ўша кеча ҳовлида онасининг товуши эшитилмади-ку? Эҳтимол отаси уйга қайтиб кириб, онасига ҳақиқий аҳволини айтмагандир... Бор гап буёқда қолиб, дадаси ўзи кашф этган уйдирмани айтгандир... Еки онаси ҳам ҳақиқий воқеадан хабардордир, отаси билан тил бириктириб олгандир... Наҳот шундай бўлса? Наҳот онаси ҳам шундай разил, мунофиқ одам? Наҳот?..

— Ўғлим, ишхонанга бормаи кўйибсан, уч ойлик маошинг ётганмиш, — деди бир куни Холбоев креслода нўссайиб ўтирган Ҳамдамга ва ўрнидан туриб, телевизорни ўчирди. — Бориб олмабсан ҳам.

— Ишламаганимдан кейин қайси юз билан бориб маошини оламан? — деди Ҳамдам кўзини ердан узмай.

— Жилла қурса, ўқишингни ўйла, етти йил бўлди-я, ўғлим, — деди Холбоев, ўзини босишга тиришиб. — Атрофдагилар гап қилади. Энди бўлар иш бўлди, хотининг тирилиб келмайди. Ҳадеб куюнаверма. Ичишни тўхтат. Эс-хушингни йиғиб ол, ўғлим. Опангни қара, чўп бўлиб кетди дардингдан, раҳм қил.

— Мен-ку майли-я, ўзини қаранг, — деди онаси, жанжал чиқиб кетишидан ҳадиксираб. — Овқат емайди, уст-бошига қарамай кўйди. Уйда бўлса, чурқ этиб овоз чиқармайди, хуноб қилиб юборди одамни. Куйиш ҳам эви билан-да...

— Менга қара, Ҳамдам, — деди Холбоев креслога ўтириб. — Шунча вақт ўтди, етар. Турмушни ўйлаш керак эди. Еш боламассан. Биронта кўз остинга олганинг бўлса, айт, иложини қилармиз. Бизга йўқ, дейишмас.

Ҳамдам шартта туриб, даҳлизга чиқиб кетди, кескин тўхтаб, орқасига ўгирилди.

— Иложини қилармиз? — заҳарханда билан сўз қотди

Ҳамдам, унинг кўзлари ғазабдан чақнар, вужуди қалтирар эди.— Агар биронтаси билан унашиб кўйишган бўлсачи?! Аввалгидек унияш иложини қиламизми?

— Бақирма!— деб ўшқирди Холбоев, у ўглининг овозини атрофдагилар эшитишини истамас эди.

Ҳамдамнинг онаси ҳеч нарсага тушунмай, эрига қаради. Холбоев гап очилганидан пушаймон бўлди, чунки кўп нарсалардан беҳабар хотинининг олдида кераксиз тафсилотлар очилиб кетиши мумкин эди. Шунинг учун Холбоев ўзини қўлга олди, гапни бўлак томонга бурди.

— Майли, ўғлим, қизишма,— деди у ва хотинига қараб, жим бўл, маъносида қўл силтади.— Агар ҳали вақт кам ўтди, деб орият қилаётган бўлсанг, ихтиёринг. Биз шошилтирмаймиз. Шунчаки манфаатингни ўйлаб, гапирдик-да. Онанг шунақа девди, менам кўнибман, уёгини ўйламабман. Кечир, ўғлим...

— Кечирмиш,— писанда қилди Ҳамдам.— Қилар ишнн қилиб кўйиб, «кечир!»

— Ўзи нима гап?— аланглаб сўради Манзура опа.

— Нима ишни қилиб кўйиб?— ғазоби қайнаб сўради Холбоев.— Ўзингмасми кўярда-кўймай қисталанг қилган, икки оёғимизни бир этикка тикқан?

— Ахир сизлар ота-онамсизлар-ку!— тутақиб гап отди Ҳамдам.— Нега қайтармадинглар? Нега бу иш яхшимас, гуноҳ бўлади, унаштирилган, демадинглар?! Мен-ку такасалтанглик, тантиқлик қилибман, нима учун сизлар оғзимга урмадинглар?!

— Гапга кирмадинг-ку, хумнар!— ўзини тута олмай ўшқирди Холбоев.— Неччи марта айтиб кўрдик, инсофга чақирдик, унамадинг-ку ўзинг! Ўламан саттор, олиб берсаларинг ҳам олиб берасан, олиб бермасаларинг ҳам деб, ҳоли жонимизга кўймадинг-ку! Уйга ўт кўяман, ўзимни пичоқлайман, деб туриб олган ким эди?! Энди даъвони бизга ағдармоқчимисан? Агар сен тентак ўжарлик қилиб туриб олмаганигда бир бечора, бировнинг фарзанди ўз ниятига етган бўлармиди, шунча мусибатлар бошимизга

тушмаган бўлармиди! Балки ҳозир мана мундай сўққабош бўлиб юрмасдинг, бошқасига уйлансанг, ҳозир невара кўрардик, ҳозиргидек сўппайиб ўтирмасдик!.. Қайтармадиларингмиш яна!..

Онасининг аланглашидан Ҳамдам билдики, у Равшаннинг ўлимидан ҳам, келини ўзини осганлигидан ҳам беҳабар, агар Ҳамдам отасидан аламини олиш ниятида ўчакишса, ҳамма нарса юзага чиқиб кетади. Дахшатли сирдан воқиф бўлган онаси чидай олмайди, энди Ҳамдам онасини ҳам гўрга тикадимиз? «Иложини қиламизми?» деган сирли ибора билан юрагига гулгула солиб қўйгани ҳам кифоя. Шунинг учун Ҳамдам бўлак можарони чўзмади, уйига кириб, ўзини каравотга ташлади, йиглаб юборди...

Бронза қоришмасига бўялган чўян паижаранинг ич томонидаги скамейкада Ҳамдам сукут сақлаб ўтирар экан, талай мушкул, зид ўйлар хаёлидан ўтар, уни азобга солар, нимадир қилишга ундар эди.

Замиранинг қабри устига ўрнатилган мрамар супа топ-тоза, хўқачадаги гуллар сўлий бошлаган, сағананинг атрофига сув селиб супурилган эди. «Онаси келгандир, — деб ўйлади Ҳамдам хотинининг қабри саришталигини кўриб. — Бечора... Ойдек қизидан айрилиб ўтирипти. Шўрликнинг нима ёзгани бор эди? Соппа-соғ қизини касал, юраги хаста экан, дейишса, ишониб юришипти, текшириш кераклиги хаёлларигаям келмади-я... Агар экспертга талаб қилишса — бўларди томоша!.. Ана унда кўрсин эди дадам бировга панд бериш қанақа бўлишини! Мен-ку, кесилиб кетардим, балки ҳозир бирон ўрмонзорда дарахт қулатиб юрармидим... Дадам ҳам кўрарди кўргилигини... Биз-ку, қанақа бўлмасин, бир кунимизни кўриб кетармиз, аммо Замира дунёда ҳали ҳеч қандай рўшнолик кўрмай, дунёдан ўтди. Нега уйдан чиқиб кетмади? Нега дод солмади? Нега ғазабини ўзига қаратди, ўз жонига қасд қилди? Нега лоақал мендек аблаҳни ўлдириб, миямни болта билан янчиб, кейин ўзини осмади?! Ахир ўчини олган бўларди-

ку! Бизнинг оиламизга панд отказарди-ку!.. Эътиқоди зўр экан... Шундай қизга ўзимни тенг қилмоқчи бўлибман-а мен итвачча, рашк қилибман, дилига озор берибман... Қандай яшаш керак буёғига? Қандай?! Шундай разилликдан сўнг умуман ҳаққим борми яшашга?..»

4

Замира узатилганига бир неча ой бўлган, анъанага кўра иккала томон куёв чақириқ, қуда чақириқ қилишди, бироқ Жалол ака қанча Холбоевнинг оғзига қарамасин, ундан садо чиқавермади. Жалол ака ишидан норози эканини гапда қистириб ҳам кўрди, аммо Холбоев ёки ўзини пайқаманга солди, ёки қудасини дарров дурустроқ жойга ўтказса, гап-сўз бўлади, яқин одамига «ёғли» амал инъом қилипти, деган висир-висир тарқалишини истамади, ҳар қалай, мавзу шу ҳақда кетганда, суҳбатни четга суриб келди. Лекин бари бир Жалол ака нима учун Ҳамдамга қизини бериш тарафдори бўлганини, ҳатто бу борада кўп тиришганини, қизини унатиш учун хотинига қанчалар қисталанг қилганини ва у оила тўйга рози бўлиши учун Жалол аканинг хизматлари катталигини Холбоев биларди, албатта. Жалол аканинг қудасидан маълум имтиёз кутиши аён эди.

— Дада, — деди бир куни Самад зиёфатдан кейин, — намунча қудангиз олдида хушомад қилмасангиз? Ҳаммалариям меҳмон, барабар қараш керак-да. Сиз нуқул унга мулозамат қиласиз, икки кўзингиз ўшанда.

— Қуда бўлганидан кейин, ҳурматини бажо келтириш керак-да, ўғлим, — деди Жалол ака сир бой бермай. — Бўлмаса одобни билмайдиган бефаросат одамлар экан, деб кетишарди...

— Ҳурматини бажо келтириш керак, албатта, лекин бунчалик хокисор бўлиб эмас-да... — деди Самад ранжиб. — Холбоев биронта гапингизни охиригача эшитгани йўқ.

— Замирани ўйлайман-да, ўғлим, — деди Жалол ака

андак мулзам бўлиб.— Унга ёмон қарашмасин, дейман... Замира уларнинг қўлида, мурасасозликни ўйлаш керак...

Замира Холбоевлар хонадонига келин бўлиб тушгандан сўнг ҳамма нарса жуда силлиқ кета бошлади. Аммо Сожида опа қизининг кўзига зимдан назар ташлар, ҳеч қандай қувонч аломатини кўрмас, қизининг бундай лоқайд ҳолатини унинг камтарлигига, одобига йўяр, агар узоқроқ ўтириб қолса, «Борақол, болам, кеч бўлиб кетди, ёш келин қоронги тушганда кириб борса, хунук бўлади», деб тезроқ қизини уйдан чиқариб юборишга уринарди. Бу ҳаракат «Қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит» қабилида бўлиб, Муяссарга ҳам тегишли панд эди, чунки келини Муяссар ҳам тез-тез йўл-йўлакай ишдан кейин опасиникига кириб, кеч қолиб келарди. Сожида опа бир неча бор қизининг самимий, беғам кулгашини кўриб, юраги таскин топди. «Хайрият,— деб ўйлади у ич-ичидан қувониб,— қизим янги оилага қўника бошлабди... Қиз зоти шунақа, аввалига фироқ қилади, кейинчалик бирам иноқ бўлиб кетадики, гўё шунча кўзёшиллар бўлмагандек. «Куёвингиз ундоқ деди, куёвингиз фалон нарса олиб берди, куёвингиз... куёвингиз...» Бироқ Замира бирон марта ҳам бундай гапларни тилига олмади, онаси суриштирадиган бўлса, «тузук, яхши», деб қўярди, холос. Бир неча бор самимий кулишларининг сабаби бўлак нарсада эди — Замиранинг бўйида бўлиб қолган эди. Ҳаёт қандай бўлмасин, табиатнинг ўз қонунилари бор. Жуфтлик, наслни давом эттириш билан боғлиқ лаззат, завқ, она бўлиш, юрагинг остида муштдек бир жон яралиши, шакллана бошлаши... нақадар ҳаяжонли. Бироқ Замира бу хабарни опасига айтишга ошиқмади. Орият қилди, чунки Замира турмушга ўз хоҳишига қарши чиққан, куёвини ёқтирмас эди, шунинг учун янгиликни онасига айтса, хурсанд бўлиб кетгандек кўриниши мумкин эди.

Замиранинг ҳомиладор бўлганини уйдагилари умуман сезишмади, ҳатто Замиранинг устидан тупроқ тортилганда ҳам бундан беҳабар эдилар.

Кутилмаганда фожиа юз берди, Холбоев зудлик билан чора ахтара бошлади. Ёш, соёна-соғ жувон уч ойлик ҳомиласи билан ўлиб кетаверса, унинг оиласидагилар қараб ўтирмасликлари мумкин эди, шунинг учун бир тадбир қўйлаб, уларнинг тилини қисиб қўйиши зарур, аке ҳолда... Замиранинг вафотидан кейин ҳафта ўтар-ўтмай Холбоев қудасини янги ишга ўтказди. Жалол ака лаққа этиб тушди-қолди, чунки бу амал район миқёсида мартабали бўлибгина қолмай, таъминот бўлими иқтисод жиҳатидан ҳам даромадли жой эди.

Жалол ака энди элликка кираётган, кўча-кўйда чиройли қиз-жувонларни кўрса, юраги алланечук бўлиб кетадиган, ҳали бақувват киши эди. Шунинг учун Жалол ака янги лавозимга тайинланганидан сўнг аввалги корхонасида ишлайдиган ёш бир жувонни ўз идорасига ўтказиб олди. Салимахои бир йил ҳам турмай эридан ажрашган, боласиз, кўзга яқин жувон бўлиб, аҳён-аҳёнда у билан Жалол ака ҳазилкашлик, тегажоглик қилиб юрар, кўнглини топиш нияти йўқ эмас, бироқ қимматбаҳо совғалар билан оғдиришга қўли калталик қиларди. Ёшлиқнинг кети, қариллиқнинг боши, қани энди ҳамён кўтарса, кўнгли истаётган унча-мунча фароғатдан баҳраманд бўлиш гуноҳми? Бинобарин, янги ишга ўтгандан кейин қўли беш-тўрт танга кўрадиган бўлиб қолди. Маошини-ку, санаб рўзгорига беради, аммо бошқа йўсин билан орттирганини эски пальтоси чўнтагига яшириб келади, тузуккина тўпланиб қолган, пальтоси титкилан ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди. Фақат Замиранинг йили ўтсин, удан кейин Жалол ака кўнглига туғиб қўйган режаларини ими-жимиди амалга ошираверади, виждони қийналмайди. Нега қийналсин? Хотини бўлса, қизимизни сиз жувонмарг қилдингиз, деб зуғум солса, холи жонига қўймаса, нуқул йиғласа, эрини кўрди дегунча, жажжал кўтаришга тушса, ҳамма айб сизда, қизингни унат, деб бошимда ёнгоқ чақдингиз, мен ўлгур қизимнинг кўнглига қарамай, аврадим, кўзини очирмадим, ахири кўндир-

дим, мана оқибати нима бўлди, деяверса... Уйига киришга юраги дов бермаса, хотинидан қўрқса, на ётиш-туришда, на емишда ҳаловати бўлмаса, саҳар турибоқ, апил-тапил ювиниб, кўчага отилса — бу қанақа ҳаёт? Авлиёсиям диндан чиқади-ку!

Шубҳасиз, Жалол ака суюкли қизидан жудо бўлгач, қаттиқ изтиробга тушди. Замирага меҳри бошқача эди, ўлди, деган хабар Жалол акани карахт қилиб қўйди, у анчагача ҳушига келолмай юрди, мусибатини англагач, вужуди ўртанди, ҳатто бир марта ўзини тута олмай баралла йиғлаб юборди, пешонасига алам билан муштлади. «Отанг ўлса бўлмасмиди, болам?!» — деб фиғон қилди, ҳаммани йиғлатди. Ҳовлидан чиққан йиғи товуши узоқ-узоқларга таралди, бу мусибатдан хабардор кўп одамларнинг дилини вайрон қилди.

Замиранинг йиллик маросими Жалол аканикида ўтишига қарамай Холбоев шахсан ўзи бошчилик қилди. Иккита дошқозон осилди, ўн-ўн бешта қўй сўйилди, маросимга мингдан зиёд аҳоли келди.

Холбоев буюртирган мармар Замиранинг қабрига ўрнатилди, сағанаси очилишига бағишланган йиғилиш танта-нага айланиб кетди — Замиранинг мактабидан ўқувчи-пионерлар келиб, мақбара атрофида саф тортиб туришди, мунгли куй янгради, яқин одамлар нутқ сўзлашди. Сиртдан бу маросим Замиранинг хотирасига бағишланган бўлса-да, аслида Холбоев ўзи учун, ўз мартабасини улуғлаш учун уюштирилган тадбир эди, бировнинг ўлимидан ҳам ўз манфаати учун фойдаланиб қолиш эди. Холбоевнинг режаси маълум жиҳатдан амалга ошди ҳам — кўплар Холбоевнинг шаънига тасаннолар айтиб кетишди, қойил қолишди, қариялар дуо қилишди, четдан ғарибона мулозамат қилиб турган Холбоевнинг қўлини сиқишди, кўзларига суришди, Ҳамдамга қарашмади ҳам.

«Оббо дадам-эй! — деб ўйлади Ҳамдам, бунақанги дабададан у ҳам ҳайратланиб. — Нақадар уста! Нақадар доғули!..»

«Илғор» колхозининг раиси телефонда район газетаси мухбири устидан шижоят қилиб, ўдагайлаганидан сўнг, Асом Пардаевич ўйланиб қолди. Опа областдагина эмас, республикага донғи кетган, энг юқори лавозимдаги раҳбарлар билан ҳам телефон трубкасини олиб дангал гаплашаверадиган дадил, мақтовларга ўрганиб қолган аёл. Унинг гапини иккита қилиб бўлмайди. Асом Пардаевич тугул, мурасаси чиқишмай қолгудек бўлса, область бошлиқларини ҳам думини тугворишга қурби етади, республикада орқа қиладиган одами бор, ҳеч ким «мушугини пишт», дея олмайди. Ўз колхозида-ку, мутлақ ҳоким шахс, ҳаммани зир югуртиради. Бироқ хўжалиги мустаҳкам, даромади зўр, колхозчилар тўқ-тоғув яшашади, шунинг учун Опа нима тадбир қўлламасин, ҳеч ким мулоҳаза қилиб ўтирмайди, барча кўрсатмаларини ҳозиржавоблик билан маъқуллайверади. Маъқулламай ҳам кўрсин-чи?..

Мухбир Опанинг қаҳрига учрабди, демак, унга нисбатан Асом Пардаевич бирон чора қўллаши, қўллаган чораси ҳақида Опани хабардор қилиши лозим, йўқса, «гагимни инобатга олмабсиз», деб тагин бир ҳунар чиқаради, тўнини тескари кийиб олади, ўчакишиб қолади. Опа тутганини қўйиб юбормайдиган аёл, бир нарсага киришса, тагига етмай қўймайди. Агар Асом Пардаевич устидан тепага арз қилса, албатта унинг далилларини ҳисобга олишади, унда Асом Пардаевичнинг ҳоли нима кечади? Ахир шу мансабга эришиш учун қанчалар тиришди, каттани ака, кичикни ука, деди, қолоқ совхозни кўтарди, қанчадан-қанча ер очди, сув олиб борди, ўзлаштирди. Кейин уни райижрокомга раис қилиб тайинлашди, уч йил ишлагандан кейин райкомга кўтарилиди. Мана, ҳозирда областга олишармиш, деган гаплар юрибди. Энди битта қанақадир мухбир туфайли шу қадар ўсиб бораётган амали чилпарчин бўлиши керакми? Мунақа мухбирлар нима бўлибди, бир нмо билан масаласини ҳал қилиб

юборади. Газета муҳарририни чақиртиради, айтадиган гаини айтади, муҳаррир ходимининг биронта камчилигини — ё ишга кеч келишини, ё ўз вазифасига масъулиятсиз ёндашишини, ё яна бошқа бир жузъий айбини топади, бўрттиради, паттасини кўлига ушлатиб, ишдан ҳайдайди. Малакасидан айрилган мухбир, типирчилаб қолади, ҳар томонга хатлар ёза бошлайди. Бу — тўғри эмас. Қўпол. Бошқа чора кўллаш зарур. Шунақа усул ишлатиш керакки, бечора мухбир ўз қилган ишига ҳам пушаймон бўлсин, нотўғри иш тутганини, хато қилганини тан олсин, ҳам унга кўрсатилган ишончдан мамнун бўлсин, ўзини бахтиёр ҳис қилсин. Мунақангиларини шу йўсин билан қуролсизлантириш керак. Бу ёзувчиларининг порозилигим, алампиям битта нарсадан — уларда амал йўқ, ойликка кун кўришади, уч-тўртта мақолаسىга оладиган гонораридан бошқа даромади йўқ, шунинг учун яхши яшаса, кўришолмайди, галамислик қилишади, бировнинг пайига болта урмоқчи бўлишади, уддасидан чиқишса, гердайиб юришади, иккинчи қурбонни ахтаришади. Шунинг учун инма қилиш керак? Суяк ташлаш керак! Ғажиб ётаверсин. Суякнинг мазасига тушунганидан кейин вафодор итга айланади-қолади, гус деса, биринчи бўлиб вовиллайди, талайди...

Опанинг колхозида намуна учун, меҳмонлар келганда кўрсатадиган фақат боғчанинг янги биноси эмас, бунга ўхшаш бир қанча объектлар борлигини Асом Пардаевич биларди. Янги қурилган мактаб, уч қаватли Маданият саройи, уч-тўртта дала шийпони, ҳатто бир неча колхоз аъзоларининг уйлари шундай мақсад учун ажратилган бўлиб, ҳаммаси яхши жиҳозлар билан тўлдирилган, дала шийпонларида эса конденционеру рангли телевизорлар ўрнатилган эди. Бироқ Маданият саройи катта маросимлар ёки хорижий меҳмонлар ташрифи муносабати билан очилар, дала-шийпонлари мутлақо очилмас, очилса ҳам даладан чиққан уст-боши чап-иңфлос колхозчилар у жойга киришга ботина олишмас, ўрганиш бўлиб

қолган сувнинг ёқасидаги шолчада юмалаб ҳордиқ чиқаришарди. Бино ичидаги жавонда ўнга яқин колхозчиларнинг дазмол урилган оҳорли кийимлари осиглиқ туради. Меҳмон дараги келиши билан шу аъзолар қидириб топтирилади, улар ўз вазифаларини яхши билишади — дарров ювиниб, либосларини алмаштиришади, юмшоқ креслоларга ўтириб, газета ўқиш, кўк чой ичишга киришишади. Рапгли телевизорда қизиқарли кўрсатув, конденционерлар совуқ ҳаво тарқатмоқда, дастурхонларда бирпасгинага қўйилган мевалар, патирлар, шоколадлар.

Намунали хонадонларнинг эгалари умуман эски, ота-онадан мерос қолган жойларида яшаб келишади, янги ажратилган дабдабали, барча шароитлар муҳайё уйларига келиб экин-гулларига сув қуйишади, уёқ-буёқни супуришади, ёввойи ўтларни юлишади — хуллас, кўрадиганлар учун тахт қилиб қўйишади, ўзлари эса бу уйларда туришмайди, туришни ҳам исташмайди, негаки ўрганишмаган, бирёвникка ўхшайди, одамларнинг икки кўзи кўчада, тезроқ қулф солиб, ўзларини эркин тутадиган уйларига кета қолишга ошиқишади...

Асом Пардаевич одат тусига кириб қолган бундай тадбирларни билади, билибгина қолмай, ана шундай машқларнинг жорий бўлишига маълум жихатдан жавобгар ҳам. Қонулашиб қолган бу одатни бузмайди, ўзгартирмайди, чунки гиламлар солинган дала шийпонларига ҳамма чанг-чунг аҳволда кираверса, ҳали ўзини эплай билмайдиган чурвақалар чипнидек ярқираб турган хоналарда тўс-тўполон қилиб пардаларни юлишса, ўйинчоқларни тортқилашса, паркет полларни ифлос қилишса, бир ҳафтада ҳамма нарса расво бўлади-ку... Уятли меҳмонлар ташриф буюришганда, нимани кўрсатилади? Ахир ҳар бир шунақа кошонада таассурот дафтарлари бор, келажак зифат илинжидаги сайёҳлар қалб сўзларини ёзиб қолдиришлари керак-ку!.. Мухбир Сатторов битта болалар боғчасини кўрибди — шунга шунчалик! Агар у бошқа «намунали жойлар» борлигини билса, дунёга жар солар

экан-да!.. Йўқ, уни қуролсизлантириш керак. Бузоқнинг югургани сомонхонагача!..

Асом Пардаевич селектор тугмачасини босди.

— Мирвалиевни уланг, — деди у ёрдамчисига. — Газета редактори... Ҳа. Яхшиси қабулимга чақира қолинг. Соат бешга.

6

Самад «Илғор» колхозидан таъби хира бўлиб қайтди, чангга беланиб кунини ўтказаётган болаларнинг аянчли аҳволи, ҳашаматли бино буёқда қолиб, боғчага айлантирилган ташландиқ ҳовли хаёлидан нари кетмади. Опа бўлса бу вазиятни хаспўшлаш ўрнига, баланд келди. «Ишлашга халақит берманг, вақтимни олманг, жўнанг!» — деб кабинетидан Самадни чиқариб юборди. «Бу қанақа зўравонлик? — аччиги келиб ўйлади Самад. — Сен нима, ҳокиммисан? Кўраман ҳокимлигингни! Ёзаман устингдап, кўзбўямачи, типирчилаб қоласан!..»

Самад, албатта, қўймайди бу ишни, кетига тушади, тагига етади. Бироқ Опа таниқли одам, унга бас келадиган мард керак. Мақолани республика матбуотига юборса, босишга журъат қила олишмайди. Москвага жўнатса, республикадан сўрашади, «Босиб чиқарса бўладими йўқми?» — деб. Лекин бари бир бу нарсани шундай қолдириб бўлмайди. Опанинг таъзирини бериб қўймаса, кўнгли ўрнига тушмайди. Ҳақорат қилди-я! Ҳайдаб солди-я!

Самад ҳовлига ўрнатилган душга кириб ювинаркан-артинаркан, Опага бўлган кек хаёлидан аримас, дилини пармалар, ором бермас эди. Ичида у кимлар биландир мунозара қилар, баҳслашар, тортишар, хаёлида ўзининг жўшқин далиллари билан рақибларини енгар, тиз чўктирар, рақиблари эса ночор аҳволда Самаддан кечирим сўрар, ялинар, илтижо қилар эдилар... Самад атайлаб бундай хира ва шилқим хаёлотларни нари сургиси келар,

аммо улар яна ёприлар, ўз гирдобига тортар, Самад эса рақибни яқсон қилган дамларида, ўзини кўтаринки сезар, хаёлининг лазиз ихтиёрида яна сузишни истар эди.

— Ухлаяписизми? — сўради Муяссар таажжубли овозда. Самад кўзини очди, қулайроқ ўтирди, хаёли қочди.

— Чарчабман шекилли, — деди у ва эринчоқлик билан хотини келтирган овқатни кавлай бошлади.

— Аям қани?

— Қабристонга кетишди, — деди Муяссар тик турган ҳолда. — Нодира билан.

— Ҳм. Дадам-чи?

— Юргандирлар пана-панада ялло қилиб, — деди Муяссар киноя билан. Бу Самадга ёқмади, у қовоғини солди. Ҳозиргина онаси билан қизи қабристонга кетишганини эшитиб, хотинини ичкарига имламоқчи эди, энди ҳафсаласи пир бўлди. — Келадилар-да, апил-тапил кийимларици алмаштириб, чиқиб кетадилар, худди ёв қувгандек: Ойим билан гаплашмайдилар ҳам. Эркак киши ҳам шунақа аразчи бўладими?

— Қўявер, — деди Самад бошини кўтармай.

— Ярим қоп ҳандалаё ташлаб кетдилар, — деди Муяссар ютиниб. — Ейсизми, опкелайми?

— Йўқ. Ўзинг есанг, опкелавер.

Муяссар индамади.

— Юмушинг борми? — сал асабийлашиб сўради Самад.

— Нимаиди? — Муяссар эрининг саволини бўлакча тушунди ва илжайиб қўйди.

— Нега тик турасан ясовулдек, ўтир, — деди Самад нохуш ва кўрс ганирганини фаҳмлаб, қўшиб қўйди: — Дам ол.

Самаднинг охирги хаспўшлашига қарамай, хотинининг дили оғриди.

— Туришим билан ишингиз нима? — аразлаб деди у. — Овқатингизни есангиз-чи, кавлайверасизми ҳадеб? Атала қилиб юбордингиз!.. Ясовулмиш тагин... Ясовул ўзи нима?.. Бирон-бир ёмон сўздир-да...

— Емон сўз эмас, — деди Самад кулгиси келиб.

— Емон сўз эмасмиш... Нима б-бало, тўнингизни тескари кийиб кебсиз, тинчликми?

— Тинчлик, — деди Самад, хотинини овутиш учун жилмайиб, аммо ўтган кечинмалар яна эсига тушиб, қовоғи уйилди, сездирмай хўрсинди.

— Сизни сўраб райкомдан одам келувди-я, эсим курсин, — деди Муяссар жонланиб.

— Райкомдан? — таажжубланди Самад, чулки аввал-охир уни у даргоҳга чақиртиришмас эди. «Опа қўнғироқ қилибди-да, — ўйлади Самад, — мана энди бошланади сўроқ-терговлар. Мақолани талаб қилишади. Сиёсий тус беришади, жазо ўйлаб топишади... Ҳар қалай Холбоев қариндош-ку, қараб турмас, аралашар, савалатиб қўймас...»

— Борармишсиз... — деди Муяссар эрининг авзойи бузилганини кўргач, хавотирланиб. — Тайинлаб кетди...

— Нимага экан, айтмадимми? — сўради Самад асабий тарзда хотинининг сўзини бўлиб. — Ким келди?

— Айтмади. Кимлигини сўрамадим. Баъзан кўчада кўриб қоламап. «ГАЗ-24» ҳайдаб юради. Балки шофёр-дир...

Самад соатига қаради, вақт еттидан ошган эди. «Ҳозир борсаммикин? — деб ўйлади Самад. — Соат етти. Улар қоронғигача тарқалишмайди, колхоз-совхозлардан сводка кутишади. Ҳукминини эшитаман, гап бир ёқли бўлади, кўргилик шу экан, деб қисматимга кўникаман, юрагим ҳаққирришдан тўхтайдн. Агар эртани кутсам, қандай тонг оттираман? Юрагим тамом бўлади-ку! Таваккал қилиб бораверайми-а?.. Қўрққанидан чопқиллаб келибди, деб ўйлашади... Бормасам, намуначи ўзини тарозига солмаса, дейишади, мундан ҳам ўян топишади. Нима қилсам экан-а? Холбоевга учраймикин? Биронта маслаҳат берар, ҳимоя қилар. Райкомдагилар Замиранинг йилига ҳам келишган, мрамартош қўйилиши муносабати билан ташкил қилинган йиғинда ҳам иштирок этишган, қариндош-

лигимизни билишар-ку, паҳот шуни андиша қилмай, масаламни кўришса... Хунук гапга ўхшайди, шунинг учун Холбоев бу воқеадан хабардор бўлса ҳам мени огоҳлантирмапти, гапи ўтмаган кўринади, гапи ўтганда, дарров мени топтирарди — ўзини ўта меҳрибон, мурувватли ва ҳар ишнинг уддасидан чиқадиган одам қилиб кўрсатиш учун. Унга учрамаганим маъқул, хилжолат чекади, юпатмоқчи бўлади, айбни ўзимдан кўради...»

7

Ҳамдам бугун қабристонга яна борди, Замиранини гўри томон кетган йўлка бўйлаб бораётган эди, кўзи уёқдан невараси Нодира билан секин-аста келаётган қайнонасига тушди, ўзини четга олди, улар ўтиб кетгунга қадар панада турди.

Сожида онанинг қиёфаси ғамгин, раяги сўлиққан, пешонаси рўмол билан тапчилгани учун бўлса керак, қовоқлари бўртиб чиққан, ёши қуриган кўзлари қизғиш эди.

«Бечора онаси,— ўйлади Ҳамдам, бир оз мункайиб бораётган Сожида онани барглар орасидан кузатиб.— Қариб қолибди. Қанақа очик, лобар аёл эди олдин... Ғусса енгиб қўйибди...»

Сожида опа невараси билан узоқлашгач, Ҳамдам турган жойидан шошмай чиқди, Замиранинг қабри устига бориб, алламаҳалгача қимир этмай скамейкада ўтирди, кейин қандайдир аҳдди дилига тугиб, уйига қайтди.

Ҳамдам ҳовлига кирганда, онаси телевизор рўнарасида чой ичиб ўтирар эди.

— Дадам қани?— сўради Ҳамдам ва орқароқдаги тўқима креслога ўтирди.

— Ичкарида,— деб жавоб берди онаси, ўглига синовчан назар ташлаб олиб.— Телефонда гаплашяпти.

Ҳамдам бир неча дақиқа индамай ўтирди-да, унутган нарсаси тўсатдан эсига тушгандек, ўрнидан турди, дадаси бор хонага кўтарилиди. «Пул-мул сўрайди шекилли», деб

ўйлади Манзура опа ва телевизорни томоша қилаверди.

Ҳамдам хонага кирганида, дадаси ҳамон телефонда гаплашарди, у гап тугагини тик турган ҳолда кутди.

— Ҳа, бу томонидан хотиржам бўлаверинг, Асом Пардаевич, — дея гапида давом этди Холбоев. — Боя учрашганимизда айтдим-ку, анча сипо йигит у. Ўзим синаганман, кузатганман — одобли, мўмин-қобил йигит... Қайтмаган бўлса керак, югуриб борарди... Бўпти, одам жўнатаман, хабар олдиртираман... Хўп, хайр.

Холбоев телефон трубкасини қўйиб, бир дақиқа ўйга толди, кейин бир қарорга келгандек, сергакланиб, бошини силкиди, ўғли томон ўтирилди.

— Телефонни кутяпсанми?

— Йўқ, — деди Ҳамдам қатъий. — Сизда гапим бор, дада...

Ҳамдамнинг авзойи бузукроқ, кўз қарашада ёт бир мавж бор эди, отасининг дили кўнгилсиз нарсани сизди, аммо у бунини билинтирмади, ўзини тетик ва гап тинглашга тайёр қилиб кўрсатди.

— Хўш... қани, ўтир, — дея Холбоев ўзи стулга ўтирди, савол назари билан ўғлига тикилди.

— Дада, нега унақа қилдингиз? — тик турган ҳолда аранг журъат қилиб сўради Ҳамдам.

— Тушунмадим, ўғлим...

— Замирани айтмоқчиман.

— Хўш? Нима бўпти? — хийла асабийлашиб сўради Холбоев.

— Ўлимини айтаман-да...

— Бу янгилик эмас-ку, ўғлим. Хотинингни ўлганига бир йилдан ошди. Энди англаяпсанми, ўғлим?.. Камроқ ичиш керак.

— Замиранинг юраги соппа-соғ эди.

— Шунақами? — сохта таажжуб билан сўради Холбоев. — Нимадан жони узилибди бўлмаса? Балки сенинг тўполон-жанжалларингдандир?

— Замиранинг юраги соғ эди, дада! — таъкидлаб гап қотди Ҳамдам.

— Врачлар алдашибди-да, яхши текширишмабди,— деди Холбоев ва чиқиб кетиш учун ўрнидан кўзгалди.— Бўлар иш бўлди, ўғлим, ўтган ишга салавот. Уринсиз гумонлар билан ўзингни қийнама, ўғлим. Улганни тирилтириб бўлмайди. Врачлар ундоқ диагноз қўйди, мундоқ қўйди, ҳозир нима аҳамияти бор? Агарда тўғри диагноз қўйишганида, вазият ўзгарармиди? Юраги бўлмаса, бошқа бир ҳужайраси ишдан чиққан бўлиши мумкиндир. Балки руҳий касали бордир, балки тутқаноғи бўлса, ўша тутиб қолгандир. Эпилепсия, дейишади врачлар, ёмон дард, ҳеч қандай белгиси сезилмайди, тўсатдан кўзгаб қолади, ёнида биров бўлса, уқалаб-нетиб, ёрдам беради, бўлмаса кўп ҳолларда оқибати шунақа бўлади. Ўша пайтда Замиранинг ёнида ҳеч ким йўқлиги чатоқ бўлган, сен кайфда қотиб ётгансан, сезмагансан, хотининг сени уйғотишга улгурмаган ё уйғота олмаган. Мунақа ҳодисаларни кўп эшитганман. Тутқаноғи бор одамлар одатда сув бор жойдан нарироқда юришаркан, чунки дард тутган пайтда бемор сувга қуласа, тамомакан...

Холбоев шунча гапларни худди ёд олгандек гапириб ташлар экан, ўғли отасининг маккорлигидан, маҳоратидан ҳайратга тушар, «Оббо дадам-эй! Оббо доғули-ей!» — деб ўйларди.

— Қўй, ўғлим, — деди Холбоев меҳрибонларча қўлини ўғлининг елкасига қўйиб. — Эски дардни кўзгама, ўзингнинг ҳам, бизнинг ҳам дилимизни вайрон қилма. Онангнинг аҳволини кўр, тутдек тўкилиб турибди. Ўтган ишга салавот. Сен эртанги кунни ўйла, ўғлим. Виждон-садоқат билан хотинингга аза тутдинг, бир йилдан ошди, инсоф шунчалик бўлади, — деди Холбоев тетиклик билан, ўғлига огиз очирмасликка уриниб. — Энди сени уйлаштирамиз, ўғлим. Ўртоқларингни кўриб, ўксимайсанми — ҳаммалари оилалик, бола-чақалик. Рўзгорларида барака. Қачонгача сўққабош бўлиб юрасан, ўғлим? Аҳволингни кўриб, ичи-

миз ачийди. Ахир бизгаям раҳм қил-да, ўғлим. Бизнинг ҳам ҳамма қатори орзу-ҳавасимиз бор, биз ҳам невара кўриб, қувнагимиз келади...

— Замиранинг юраги сонпа-соғ эди! — тоқати тоқ бўлиб ўшқирди Ҳамдам. — У ўзини осган!..

Холбоев бу даҳшатли хабарни биринчи мартаба ашитаётгандек таажжубланган ҳолда анграйиб қолди:

— Осган?!

— Ҳа, осган!

— Ким айтди сенга бу бўҳтонни? — гўё самимий ўпкалагандек жигибийрон бўлди Холбоев. — Ким айтди?

— Узим кўрганман! — деди Ҳамдам отасининг оҳангида. — Ўз кўзим билан! Ваинахонада!

Холбоев анграйганича, тили калмага келмай, кўзлари қисилди.

— Бўлмаган гап! Кўринишиг мумкин эмас эди! Маст бўлиб ухлаб ётган эдинг! Кимдир бир ёвуз одам миангга шу гапни қуйган! Ёвуз, тинч ҳаётимизни кўролмайдиган бир аблаҳ сени йўлдан оздирмоқчи бўлган! Юрагингга гулгула солган! Шу билан бизни адо қилмоқчи бўлган, сен, галварс, ишониб юрибсан-а! Неча ойлардан бери ичингда сақлаб, ўзингни-ўзинг қайраб келаётгандирсан! Шунақаям гўл бўласанми, ўғлим?! Ахир онанг бу гапни эшитса, шу заҳотиёқ жони узилади-ку! Наҳот сен шу қадар худбин, тошбағир одамсан, ўғлим? Наҳот?..

— Дада, — деди Ҳамдам ҳушёр тортиб. — Мен бу ҳақда кўп ўйладим. Ҳамма айб ўзимда. Мен ўжарлик қилиб туриб олмаганимда, шунча ташвиш йўқ эди. Замира унаштирилганига теккан бўларди, анови Равшан дегани аварияга учрамасди, Замира ўлмасди, менам оҳ-воҳ қилиб бир кунимни кўриб кетардим, тақдирга тан берардим, сизлар ҳам шунча маломатга қолмасдинглар. Ҳамма гуноҳ менда, дада. Мен айбимга яраша жазо кўришим керак! Милицияга бориб ўзимни топшираман, айбимни бўйнимга оламан! Ҳаммасини айтаман!

— Сен-а?!

— Ҳа, дада, бўлмаса, менга дунё қоронги, яшай олмаймаман! Жинни бўлиб қоламан. Ҳалиям жинни бўлиб қолмаганимга ҳайронман. Беш йил бўладими, ўн йил бўладими, жазомни тортиб келиб, ундан кейин, агар омон қолсам, янгича турмуш қуришни ўйлайман. Гап шу. Мен бу ердаги милицияга бормаيمان, уларнинг ҳаммаси сизга қарам, гапимга қулоқ солишмайди. Мен ниятимни шаҳарга, сизни танимайдиган жойга бориб амалга ошираман. Одамлар сўрашса, ўғлим армия хизматида, дерсиз.

— Армияга жўнай қол-да, ўғлим, — шошилиб деди Холбоев, чора топилганига севиниб. — Икки йил хизмат қил! Бу ҳам жазога ўтаверади, Ҳамдам! Яхши айтдинг! Икки йил ичида яна ўйлаб кўрарсан, шаштингдан қайтарсан, яранг битиб кетар...

— Йўқ, дада, армия қамоқ эмас. Мен айбимни фақат қамоқда ювишим мумкин!

— Мен-чи? Мен нима бўламан? Онанг нима бўлади? Масаланинг бу томонида ўйладингми? Тергов чувалашиб, гап Равшанининг ўлдирилишига бориб тақалса, унда нима бўлади? Атайлабдан уюштирилган авария! Унда ҳеч ким омон қолмайди! Қанча одамларнинг бошига етасан! Етамиз ота-бола битта камерада! Агар олий жазо берилмаса... Менга қара, Ҳамдам, жон ўғлим! Мени қўрқитма! Нималар деясан? Ҳозирги кунда қанақа мард ўзини милицияга топширади? Қанақа ботир қилмишларини бўйнига олади? Биронта шунақа одам борлигини биласанми? Кўрганми-сан? Сохта мардликнинг кимга кераги бор? Ақлидан озиб қопти, дейишади борсанг! Нима қиласан, майна бўлиб? Қилаётган ишинг қахрамонлик эмас, ўғлим, бу — тентаклик! Қалбаки мардлик! Зиёлиларга хос васваслик! Виждон! Диёнат! Масъулия! Қалб пидоси! Бу ўша зиёлилар ўйлаб топган қуруқ гаплар! Тутуриқсиз хитоблар! Ақлининг йиғиштириб ол, бола! Ноқўрлик қилма!

— Равшани гапирмайман, дада. Фақат Замирани ай-

таман! Қийнадим, дейман, азоб бердим, урдим, шу даражага бордимки, дастимдан ўзини осди, айб менда, мени қаманглар, жазо беринглар, дейман!

— Э, бола, гўрсан-да, гўрсан,— деди Холбоев худди ёш боладек куюниб. Шундай ўзига бино қўйган, салобатли, сипо одам ўғлининг олдида кичрайиб аянчли бир бечорага ўхшаб қолгандек эди.— Улар шунақа пандавақи одамлармиди? Текширишади, гўрни очдиришади, унда нега мунақа диагноз билан дафн қилдиларинг, нима сабабдан, ким мундан манфаатдор бўлган, деб кавлаштиришади, гап менга келиб тақалади. Сен, менинг пуштикамаримдан бино бўлган фарзанд, отанг бошига шу қора кунларни солмоқчимисан?! Волидангни ўлдирмоқчимисан?! Ҳароми ҳам мунақа жаллодлик қилмайди, аблаҳ! Безори! Энди ниятларим амалга ошадиган бир пайтда-я! Номзодимни райкомга тавсия қилишаётган бир маҳалда-я?! Оқ қиламан! Оқ қиламан! Лаънат ўқийман! Шў шаштингдан қайтмасанг, Равшанининг куни бошингга тушади! Ўзим буюраман!

Ҳамдам отасидан ҳамма нарсани кутган эди, аммо бундай нарсага қодир эканини хаёлига ҳам келтирмаган эди, қотиб қолди.

— Мени-я?!

— Ҳа, сени!

— Амал, деб, ўз ўғлингизни-я?!

— Шайтоннинг уясини ўзинг қўзғадинг! Ўзинг!

Ҳамдам йиғлаб юборди.

— Болам, жон болам, Ҳамдамим!— дея Холбоев ўғлини маҳкам кучоқлади, жон талвасасида уни ўна кетди, ўпкаси тўлиб, ўзини ушлай олмади, у ҳам хўнграб юборди.— Нима қилардинг шу гапларни менга айтиб, болам? Адо қилдинг-ку отангни! Аянг билмасин, ўғлим, бўптимми? Ҳеч кимга айта кўрма. Ёпиқ қозон ёпиқлигича қолаверсин. Замон шунақа, ўғлим... Замонга қараб қадам ташламасанг, замон четга чиқариб ташлайди, ҳеч кимни аямайди, ўғлим, шуни доим миянгга сақла...

Холбоев Ҳамдам билан «гаплашиб» олганидан кейин ўглининг аҳволи оғирлигини, кайфияти тушкун эканини англади. Ҳамдам ўз хонасига кетгач, Холбоев ётиш учун жойни ташқарига солдирди, машина гилдираклари хавосини бўшатди, калитини чўнтагига яшириб қўйди. Эрта-лабгача тиқ этса, кўзини очиб, деярли ухламай чиқди.

— Дарвозани қулфлаб ўтир, — деди тонг отгач хотинига. — Ўғлингни уйдан чиқарма. Кўз-қулоқ бўлиб тур.

— Нима учун? — деди ота-бола орасидаги гапдан беҳабар хотини хавотирланиб.

— Мияси айниб қолганга ўхшайди болангни.

— Йўғ-э! — деди Манзура опа ёқасини гижимлаб. — У нима деганингиз! Нега мияси айнаркан? Бинойидак-ку, ақл-хуши жойида. Камгап бўлиб қолган, холос. Бу куйишдан...

— Қуйишданми, бошқа балоданми, — дея Холбоев хотинининг гапини бўлди, — хуллас, гап шу! Юриш-туриши бежо. Бир хатарни бошламаса, деган хавфдаман. Уйдан чиқа кўрмасин! Калитни берма. Қистаса, дарров менга телефон қил, етиб келаман. — Холбоев ниманидир сезиб ёнига қаради — трусичан Ҳамдам қўлини эшик раҳига суяб турар, қиёфаси алланечук эди. — Эшитдингми? — сўради Холбоев ўглидан.

— Эшитдим, — деди Ҳамдам хотиржам тарзда. — Хавотир бўлмапг, дада. — Ҳамдам бир неча дақиқа тин олди. — Мен уйдан чиқмайман. — Ҳамдам «ўлигим чиқади», демокчи эди, негадир айтмади. Онасини аяди.

— Ўғлим, — дея Холбоев Ҳамдам томон яқинлашди. — Ўтинаман. Дадангни абгор қилма, болам. Агар кўчага чиққудек бўлсанг, не-не хаёлларга бориб ўтираман. Чарчагансан, Ҳамдам, асабинг толиққан. Дам ол. Ухла. Чўмил. Ҳадеб кераксиз нарсаларни ўйлаб, ўзингни сиқма, ўғлим. Истасанг доктор юборай, кўрсин, шояд... — Холбоев гапини тугатмай, хотинига бир қараб олди ва у тушунмас, деб

ўйлаб, гапнинг давомини рус тилида айта бошлади. — У тебя сейчас кризис, сынок, понимаешь? Манья. Это пройдет. Тебе надо много спать. Много отдыхать. Меньше надо думать. Понял?

Ҳамдам «тушундим» маъносида бош силкиди.

— Молодец. Ну, теперь могу я идти на работу? Могу я там быть спокойным?

— Конечно, папа, — деди Ҳамдам киноя билан. — Учинили домашний арест. И маму приставили. Сторожить! Чего зря волноваться?

— Сторож бўлмайман! — деди Манзура опа улар шунака гапларини сир тутганидан хафаланиб. — Ўзингиз сторож бўлинг! Йўқ деганимга қараб ўтирармиди ўглингиз? Хирсдек нарса. Пошел, дейди — кетаверади боши оққан томонга! — дея Манзура опа зарда билан столдаги идишларни суриб ташлаб, стулга ўтирди. — Нима бўляпти ўзи? Ораларингда нима сир бор? Нега мендан яширасизлар? Ахир мен онасиман-ку! Е ҳовлингиздаги чўрманми? Жамалак жиншиманми? Нега мени нукул четга сурасиз? Одам ўрнида кўрмайсиз? Ўглингиз тумтайгани тумтайган, худди хотинини мен ўлдириб қўйгандек! Адо бўлдим-ку мен, адо бўлдим! — Манзура опа ўзини тута олмай йиглаб юборди.

— Жим, одамлар эшитади! — ўшқирди хотинига Холбоев. — Энди сенки қолувди!

— Бўлмаса, сен айт, болам, — зорланди Манзура опа йиғи аралаш, — менам билай, нима гап ўтган? Айт, ахир!

Ҳамдам шартта бурилиб, ичкарига кириб кетди.

Манзура опа овозини чиқармай юм-юм йиғлар, этаги билан ёшини артарди.

Холбоев ҳовлидаги телефон трубкасини олди, номер терди.

— Алё! — деди у мумкин қадар тинч ҳолда. — Холбоев. Бегимов пшдами?.. Қачон келади?.. Уйининг телефони неччи?.. Бўпти. — Холбоев бошқа номер терди. — Хуррам Бегимович?.. Яхшимисиз?.. Холбоевман... Раҳмат. Хуррам Бегимович, одамларингиздан биттасини бизниқига

юборинг... Кейин айтаман... Ҳа, шунчаки... эҳтиёткорлик. Ҳозир келсин, ўзим кўрсатма бераман... Кутамаи.— Холбоев трубкани қўйиб, орқасига қайрилди. Даҳлизда Ҳамдам таъқиб билан отасига қараб турарди. Холбоев сал эсанкиради, аммо ўзини тутиб олди. У ўзининг бундай тадбири ўғлининг дилида нафрат уйғотиши мумкинлигини ҳисобга олмаган эди, ичида бекор қилганини англади, бироқ энди кеч эди. У «вассалом» дегандек намойишкорона бурилиб ўз хонасига кўтарилди.

Манзура опа ерга тикилганича ҳамон пиқ-пиқ йиглаб ўтирар, бурнини тортар, этаги билан кўзини артар эди.

Холбоев галстук тақиб ичкаридан чиқди, столдаги чойнакдан чой қуйиб, хўплади, тақ этиб пиёлани жойинга қўйди. У асабий эди.

— Дада, ундан кўра мени қаматиб қўя қолинг,— деди ниҳоят Ҳамдам жойидан жилмай.— Тинчроқ бўлади.

— Керак бўлса, қаматиб ҳам қўяман,— деди Холбоев қатъий.

— Нега бўлмаса қамоққа борай, десам, ижозат бермадингиз?

— Сенинг ўзинг борининг билан мен топширишимда фарқ катта!

— Вой! — энди Манзура опанинг ақли ета бошлади,— қамоқ? Қанақа қамоқ? Нима учун қамоқ? Ҳозир чақирганингиз опкетадими Ҳамдамни? Эсингизни едингизми, дадаси? Ўз қўлингиз билан топширасизми? Ўз болангизни-я?!

— Шангиллама! Ўзинг сторож бўлмайман, дединг-ку!

Шу пайт дарвоза кўнғироғи жиринглади. Холбоев чаққон одимлар билан бориб, эшикни очди. Ташқарида милиция формаси кийган одам турарди. У мулозамат билан қўлини кўксига қўйиб Холбоевга салом берди. Холбоев алик олиб, милиционерни ичкарига имлади ва дарвозахонада унга нималарнидир уқтира кетди. Милиционер гапни эшитган сари таажжубланар, бир даҳлизда труснчан турган Ҳамдамга, бир Холбоевга алашлар эди.

— Нима учун, Холбоев ака?— тушунолмайд сўради ниҳоят милиционер.— Ахир ўглингиз-ку?!

— Сиз айтилган нарсани қилинг,— деди Холбоев қатъийроқ оҳангда.— Буёғи билан ишингиз бўлмасин. Юринг.— Холбоев милиционернинг кийимидан чимдиб, ҳовли ичкарасига тортди. Милиционер худди уятли ишга мажбур қилинаётгандек мулзам ҳолда тисарила-тисарила Холбоевга эргашди.— Мана стул. Хоҳласангиз мана тўқима кресло. Мана, чой. Шу ерда ўтирасиз — тамом. Сиздан талаб қилинаётган нарса шу.

— Итни ечиб юбораман!— ўдағайлади Ҳамдам.

— Мен итдан кўрқаман, Холбоев ака,— деди ходим тисарилиб.— Бир марта талаган, юрагимни олдириб қўйганман, ака,— деди ва Холбоевга зорланиб термилди.— Худо хайрингизни берсин, телефон қилинг, жон ака, бошқа одам юборишсин! Мен бу ишга ярамайман... болаларим бор... қариб қолганман... итдан кўрқаман... Айтинг, ёшлардан юборишсин!..

— Тўппонча борми?— ўшқириб сўради Холбоев.

— Бор,— деди ходим ночор аланглаб.— Ҳозир бериши.

— Ўқланганми?

— Билмадим...

— Қаранг!

Милиционер қалтироқ ҳолатда анчагача пистолет кинини оча олмади. Ҳамдам бу томошани кўздан кечирар экан, бир кулгиси, бир ғазаби келар эди. Ходим ниҳоят қуролни олди, қўллари қалтираб, қуролни Холбоевга узатди.

— Мен нима қиламан муни?— хуноб бўлиб ўшқирди Холбоев.— Ўзингиз кўринг.

Милиционер қалт-қалт титраб аранг магазинни очди.

— Хўш?

— Боракан,— дея ходим яна Холбоевга термилди.— Еттита экан. Етадимми?

— Мен қаттан билай?— энсаси қотди Холбоевнинг.—

Мўлжалингизга боғлиқ.

— Тўғри...

— Ўзингиз умрингизда тўппонча отганмисиз?

— Машгулотларда.

— Бўлмаса бундай — агар итни ечиб юборса, отасиз! Вассалом! Тушуиндигизми? — деди Холбоев баланд овозда, худди қар билан гаплашаётгандек. — Мўлжални тўғри олинг, буёғига ўзим жавоб бераман.

Холбоев яна алланималарнидир тайинлаб, уйдан чиқиб кетди.

Ҳамдам газабидан қалтирар, айни топда унинг кўзига ҳамма нарса хунук, маънисиз, манфур кўринар эди. У бир оз тишларини гижирлатиб турди-да, жон-жаҳди билан айвон устунини муштлай кетди. Милиционернинг юраги така-пука бўла бошлади.

— Вой, болагинам, сенга нима бўлди?! — деган ҳайқириқ билан Манзура опа ўғли томон отилди. Онаси яқинлашаётганини пайқаган Ҳамдам шарт бурилиб уйига кириб кетди, эшикни қулфлаб олди. — Ҳамдам, жон болам, онанга раҳминг келсин, нега мунақа қиласан? Юрагингда борини айт, ахир менга! Нима дардинг бор, болам? Агар бировга ишқинг тушган бўлса, очил, болажоним, бир иложи топилар! Дадангни кўлидан келмаган иш борми? Йўқни бор қилади. — Манзура опа зорланар экан, ҳолати жазавани эслатар, ўзи айни бир пайтда барча нарсани муҳайё қилишга қурби етгудек эди. — Айт, болам, ким ўзи ўша сени девона қилган? Ўзи шеттами? Биз таниймизми? Агар эри бўлса, ажратиб оламиз. Айтсанг бўлди, болажоним...

Эшик қарс этиб очилди, Ҳамдамнинг кўзлари жаҳолатдан ёнар эди.

— Сиз ҳам шунақа дейсизми, ая?! — деди Ҳамдам ичидан тўлганиб. У яна қарсиллатиб эшикни ёшиб олди. Манзура опа зинага ўтириб қолди.

Милиционер Ҳамдамнинг бекиниб олганидан мамнун эди, чунки боядан бери итнинг ечиб юборилишидан қўрқиб ўтирган эди.

— Утираверасизми энди сўлоқмондек? — аламини кимдан олишини билмай Манзура она милиция ходимига қичқирди. — Зерикмаслик учун ҳали гапга ҳам солиб ўтиришим керакдир?

Ходимнинг ўзи адашиб бировнинг тўйига бориб қолган одамдек мулзам бўлиб ўтирган эди, Манзура онанинг зардаси устига-устак бўлди, у эсанкираб қолди, кўзини лўқ тиккан ҳолда, гап топа олмай, серрайди, аста ўрнидан турди.

— Буйруқ шунақа бўлди-ку... — деди у, ниҳоят тили каллимага келиб. — Мен нима, ўзим суқилиб келибманми? Кетавераман! Ҳайдаб юборишди, дейман.

— Айтаверинг, — деди Манзура она қўлини силтаб. — Ҳайдаворишди, денг.

Ходим бир оз саросимада депсишиб турди-да, чин дилдан, қўлини кўксига қўйиб:

— Раҳмат! — деди. Унинг кўзлари қувончдан йилтирар эди. — Раҳмат! — Ходим бир-икки қадам орқасига чекинди, дарвозага яқинлашганида, кескин бурилиб, кўчага отилди.

Манзура она тўзгнй бошлаган сочларини силаб-тузатиб, ўрнидан турди, дарвозахонага бориб, кўчага мўралади — милиция ходими аллақачон гойиб бўлган эди. Манзура она дарвозага ўрнатилган эшикни қулфлаб, калитини чўнтагига солмоқда эди, ҳовли томондан милтиқ товуши эшитилди.

9

«Нима бўларкин? Нима дейишаркин? Қандай ўзимни ҳимоя қилсамикин? Сўзимни бермай, айтганимда туриб олсам-чи? Ё айбни бўйнимга олайми? Тавба қилайми? Хато мендан ўтди, энди бу иш қайтарилмайди дейми?..» Шунга ўхшаш алгов-далгов гумонлар, саволлар эрталаб-гача Самадга ҳаловат беради, потинч ухлади. Тушига бе-

поёи денгиз кирипти. Танхо ўзи чорпойда ўтирганмиш, тебранармиш, атрофда ҳеч нарса, ҳатто олидаги қиргоқлар ҳам кўрипмасмиш, денгизнинг зим-зиё қаърида баҳайбат мавжудотлар сузиб юрганмиш. Чорпой тинмай сувга ботиб чиқармиш, ҳар ботганида сув Самаднинг тиззасигача етармиш, Самад чорпой суянчигига маҳкам ёпишган ҳолда атрофга тушқунлик билан аланглармиш, дод, деса овози чиқмасмиш... Муяссар эрини уйғотиб юборди, Самад эловлаб уйғонди, анчагача ўзига кела олмай, гангиб ўтирди.

— Бирам инградингиз-э! — деди хотини мудроқ аралаш. — Туш-нуш кўрдингизми?

— Хм. — Самаднинг овози дўриллаб чиқди. — Совуқ чой борми?

— Холодильникда.

Самад гандираклаб, яланг товони билан полда гуп-гуп юриб, дахлизга чиқди. Чарогон ойдин, кўланкалар қора эди. Холодильникдан сарғиш ёруглик тушди. Самад чойнакни олиб симирди, муздек сув баданига роҳат таратди, юрак уриши бир маромга кела бошлади. Совуқ ҳавода бир оз тургач, қайтиб кириб ётди. Хотинининг эти пссияк ва силлиқ эди. Қучоқлади. Мудҳиш тушдан кейин хотинига қапишиб ётиш хотиржам ва осуда эди. Тушини ўйлай бошлади, кўнгилсиз нарсаларга йўйди. «Якка ўзим... Кимсасиз денгиз... Махлуқлар... Тахталари қочган чор-поямиз... Наҳот гумонларим тасдиқланса? Наҳот калтак-лашса?..» Самаднинг уйқуси қочди, бироқ эрталабгача анча бор, қандай тонг оттиради? Азоб-ку. Тўлганиб чиқади. Унинг устига нотинч ва огир ўйлар... Бир оз хаёлини чалғитиш керак. Хотинини сийналашга тушди... кейин чарчаб, ухлаб қолди.

Уйғонганида ҳаммаёқ ёруг, ёнида хотини йўқ эди, сапчиб ўрнидан турди. Соат ўндан ошибди, кўрқиб кетди. Ювинишга тушди, соқолини қирди, апил-тапил кийинди, галстук тақди, нонушта қилмай, кўчага отилди...

Самад кабинет эшигини оҳиеста очиб, ичкарига кирди.

Унинг оёқлари қалтирар, юраги безовта урар, кўзлари бежо эди.

Асом Пардаевич танимагандек Самадга бир оз тикилиб турди ва бир нарса эсига тушгандек, кулимсиради.

— Келинг,— деди у ва стол устидаги қозоғга қараб олди.— Кираверинг, Самад Жалолович.

Самад зил бўлиб кетган оёқларини аранг ишга солиб, ўрнидан турган Асом Пардаевич истиқболига отилди, қалтироқ қўлларини узокдан чўзиб у билан кўришди, стол биқинида ўтирган кўзойнакли ходимга салом бериш-ни ҳам унутди.

— Саломатмисиз?— сўради Асом Пардаевич, Самадга синовчан тикилиб.

— Раҳмат, Асом Пардаевич...

— Ўтиринг, марҳамат, биз ҳозир,— дея Асом Пардаевич четроқдаги стулни кўрсатди, ўзи кўзойнакли ходим билан бўлинган суҳбатини давом эттирди.

Самад қатор қўйилган стулларнинг бирига бориб ўтирди, муллаваччалардек қўлларини тиззасига қўйди, одоб билан кута бошлади. Бу ерга киришдан аввал Самад кабинетда бир тўда баджаҳл одамлар уни кутиб ўтиргандек туюлган эди, кириб бориши билан Асом Пардаевич унга бақириб қарши олишини кутган эди, аммо вазият мутлақо бошқа бўлиб чиқди. Баджаҳл одамлар йўқ, Асом Пардаевич газабда эмас, муомаласи мулойим... Самаднинг кўрқуви босила бошлади. Аммо бари бир Самад бу мулойимликка тўла ишонмас, оғир гаплар ҳали олдинда эканини ҳам дилининг бир бурчида сақлар эди. «Шунчаки ўзини маданиятли қилиб кўрсатяпти,— ўйларди Самад.— Ҳозир муносабат усули шунақа. Ширин сўзлар билан жонингни олишади...»

Асом Пардаевич суҳбати охирида қанақадир топшириқлар берди, нималарнидир уқдирди, кўзойнакли ходим қозоғларини йиғиштириб, кабинетдан чиқиб кетди.

— Яқинроқ ўтиринг, Самад Жалолович,— деди Асом

Пардаевич Самадга жилмайиб. Самад дарров ўтиб, стол ёнидаги стулга ўтирди. — Хўш, ишлар қалай?

— Раҳмат, Асом Пардаевич, бир нав, — деди Самад, ҳамон ҳадиксираб. — Йўқлаган экансиз... Узр. Топширик билан кетувдим. «Илғор»га. Кеч келдим.

— Ҳа, дарвоқе, — деди Асом Пардаевич, — «Илғор»... Роса уларни... нима, деймиз... обориб-онкеписиз?

— Энди, Асом Пардаевич... — дея Самад ҳимояга ўта бошлади.

— Тўғри қилибсиз, — деди Асом Пардаевич қатъий. — Камчиликсиз бўлмайди. Сизга ўхшаган замонавий ёшлар ўша камчиликларни йўқотишда ёрдам беришларинг керак. Четдан кўзга ташланади. Умидимиз сизга ўхшаган принципал кадрлардан. Ул-бул нарса ёзгандирсиз? — «Бошланди», деб ўйлади Самад. — Кўрсак бўладими?

— Ҳали қоғозга туширганим йўқ. Блокнотда.

— Қоғозга туширганингизда берарсиз.

— Майли, — деди Самад.

— Самад Жалолович, — дея, Асом Пардаевич бир лаҳза ўйланди. — Биз сизни безовта қилганимиз... бир фикр тугилиб қолди...

Самад юраги хаприқиб гапнинг давомини кутди.

— Биз ўртоқлар билан маслаҳатлашиб бир қарорга келдик... — Самаднинг юраги ёрилгудек дукиллар, бардош бериш қийин эди. — Партия аъзосимсиз?

— Ҳа, — деди Самад ҳозиржавоблик билан. — Аъзосиман. Фақат стажим кўп эмас. Энди икки йил бўлди.

— Зарари йўқ. Сизга ўхшаган замонавий, билимдон, иш кўзини биладиган, қолаверса, ватанпарвар кадрлар керак бизга. Ўртоқ Мирвалиев билан суҳбатлашдик, у киши сизни яхши таърифлади. Ўртоқ Холбоев сизни яқиндан танир экан, у киши ҳам фикримизни қувватладилар. Хулласи, агар қарши бўлмасангиз, Самад Жалолович, таклифимиз бор, қандай қарайсиз!

— Яъни?

— Яъни, бизга ўтинг, демоқчиман. Райком аппаратида

ишлаб кўринг. Бизга ёрдам беринг. Буга нима дейсиз, Самад Жалолович?

— Райком апаратыга?— Самад ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Ҳа! Бир ходимимизни ўқишга жўнатдик. Малака оширишга. Инструкторлик ўрнига сизни олмоқчимиз. Бу албатта катта вазифа эмас, аммо ҳамма нарса ўзингизга боғлиқ, яхши ишласангиз, қийинчиликлардан қўрқмасангиз, ажаб эмас, келажакда муҳим вазифаларни ҳам бажариб кетарсиз. Тажриба ошади, оқ-қорани танийдиган бўласиз. Хўш, бу таклифга нима дейсиз, Самад Жалолович?

— Нима дердим, Асом Пардаевич, — деди Самад севинчини базўр босиб. — Агар мени шу вазифага муносиб, деб топган экансизлар... беҳад мишнатдорман... Кучимни аямайман... Ўзингизнинг қўл остингизда бўлиш... агар йўл-йўриқ кўрсатиб туришса... ишончингизни оқлашга тиришамап, Асом Пардаевич. Раҳмат!

— Бўпти, — дея Асом Пардаевич гапга чек қўйгандек ўрнидан турди ва қўлини Самадга чўзди. — Келишдик. Самад ҳаяжонда сакраб ўрнидан турди, Асом Пардаевич қўлини маҳкам ушлади.

— Раҳмат! — деди у нафаси етмай.

— Номзодингизни бюрога қўямиз, — деди Асом Пардаевич. — Тасдиқлашади, деб ўйлайман. Муваффақият тилайман! Бўпти. Чиқинг-да, умумий бўлимдан керакли қоғозларни олинг, тўлдириб беринг. Расмий томопини ҳам бажариб қўйиш керак.

— Албатта, Асом Пардаевич, албатта, — дея чекина бошлади Самад, агар бир оз қолса, раҳбарнинг кайфияти бузилиши мумкиндек. — Хайр.

— Хайр, Самад Жалолович, — деди Асом Пардаевич ва яна бир нарса ёдига тушиб, яна мурожаат қилди: — Ҳа, дарвоқе... — Самаднинг юраги шувиллаб кетди. «Ипдалосини энди айтади», деб ўйлади, саросимада тўхтади. — «Илгор» ҳақидаги мақола битса, нима қилмоқчисиз?

— Мақола?.. Агар ёз, десангиз, майли ёзаман, лекин шарт эмас бу, блокнотда қолиб кетаверади.

— Баракалла, — деди Асом Пардаевич Самадинг сезгирлигига қойил қолгандек. — Тўғри ўйлабсиз, укам. Унча-мунча камчилигимиз бўлса, ўз кучимиз билан бар-тараф қила қолганимиз маъқул. Ички ишимизни бутун республикага қарнай қилиб нима топардик? Ҳозир, Самад Жалолович, пахта очилган муҳим бир пайт. Бизга ўтганингизга қадар битта мақола эълон қилинг. Буёққа ўтганингизда поқулайроқ бўлади. Одамларнинг руҳини кўтарадиган, меҳнатга сафарбар қиладиган мақола бўлсин, ўзингиздан қолар гап йўқ. Опа ҳам хурсанд бўлади.

— Тушундим, Асом Пардаевич, — дарров жавоб берди Самад. — Бўлади мақола! Яна бораман. Тез кунда битираман. Марказга жўнатаман. Бунақа материал тез ўтади.

— Ҳа, бу гап бўлак! Омад тилайман.

Самад ташқарига қандай чиқиб қолганини ўзи билмади. У гўё ўзини баланд қоядан парвоз қилгандек ҳис қилди. «Нақадар маданиятли одам-а! — ўйлади Самад. зўр ҳаяжонда. — Нақадар камтар! Агар мен у кишининг ўрнида бўлганимда, ўзимни шундай тута олармидим? Йўқ. Тута олмасдим. Бизлар буёқларда ивирсиб, майда нарса-ларга ёнишиб, байроқ қилиб юрамиз, муҳим йўналиш-ларни пайқамаймиз, ўз кўндогимиздан фикр юритамиз. Мава қанақа кенг, атрофлича тафаккур қилиш лозим...»

Самад оёқ остида ерни сезмай кетар экан, ҳаммани кучоқлаб ўнгиси, бақиргиси келар эди... «Мен аҳмоқ шундай одамлардан шубҳа қилиб юрибман-а! Ўзимнинг нақадар мажруҳ гумонларим, дардларим билан-а... Уят, уят, уят!.. Булар район, республика, халқ манфаатида сиёсий зийраклик билан фаолият олиб боришса-да, бизга ўхшаган галамислар улкан тадбирлар моҳиятини тушуниб етмай, кўрган нарсадан кир қидирсак, дастак қилсак, шу кайфиятни мутлаққа кўтарсак, ахир бу сиёсий ожизлик-ку, синфий тубанлик-ку! Кипришаман, жонимни аямайман!..»

Самад ижрокомнинг янги қурилган уч қаватли биноси олдига келиб қолганида Холбоев эсига тушди. Боя Асом Пардаевич унинг номини тилга олди. Мирвалиев-ку, айтилган гапларни маъқуллаган холос, у нима, райкомнинг раҳбари редакция ходимини ишга жалб қилмоқчи бўлса, эътироз билдира олармиди, рози бўлади, мақтайди, кўкларга кўтаради, негаки редакция ходими райком аппаратага ўтиши ўзи учун ҳам обрўли бир гап. Демак, коллективи шундай кадрни тарбиялаб етиштирган. Қолаверса, редакцияга Самадни Мирвалиев ишга олган, керакли сабоқ берган, тўғри йўлга солган, агар Самад ўз фаолиятида маълум муваффақиятга эриша олган бўлса, бунда Мирвалиевнинг ҳам ҳиссаси йўқ эмас, ютуқларига шерик. Самадга Мирвалиев эътибор бермаганида, Самад юрарди ҳозирда даста-даста дафтар қўлтиқлаб, диктант текшириб. Шунинг учун Самад амал пиллапоясидан кўтарилса, Мирвалиев унда имтиёз кутишга ҳақли. «Миннатдорлигимни айтиб қўйишим керак, — деб ўйлади у ҳозир домласи хусусида, гарчи ижроком биноси олдида туриб Холбоев ҳақидаги мулоҳазадан бошлаган бўлса-да. — Аввал Холбоевга учрашим керак. Асосий ижрочи Холбоев. Хатарнинг олдини олибгина қолмай, ҳатто шу вазифага мени тавсия қилиш ҳам қўлидан келган. Асом Пардаевични кўндирган, ишонтирган. Нега бўлмаса мени огоҳлантирмади? Шундай савобли хабар-а!.. Мулоҳазали одам, ўйлаган. Башарти Асом Пардаевич фикрини ўзгартирса, мулзам бўлиб қолишдан чўчиган. Бугунги суҳбатни кутган. Кириб айтаман, хурсанд қиламан. Ўйлаган амали рўёбга ошганидан мамнун бўлади, шубҳа қилмай мени табриклайди. Яна йўл-йўриқ кўрсатади, хатодан асрайди. Унар Холбоевич кўпни кўрган расамадли одам. Унинг маслаҳатидан чиқмай юрсам, натижа чакки бўлмайди. Замиранинг йили маросимини қанақа ташкил қилди? Хотира тошини-чи? Мунақа ёдгорлик район тугул областдаям йўқ! Мармарнинг ичига Замиранинг тасвирини ўйдиргани-чи? Мунақа ҳайкалтарошни қаердан тонди

экан, жон киргизиб юборганга ўхшайди, санъат асари дейсан! Сирли табассумигача ифода қилган. Доно одам Холбоев, зукко. Шунча сарф бўпти, тийин сўрамади-я! Ҳамма харажатларни ўзи кўтарди. Сахий одам. Мана энди мени қўллаб-қувватлаянти. Бошидан сув ўгириб ичсанг арзийди...»

Самад дадил қадам ташлаб, ижроком биноти зиналаридан ҳатлай-ҳатлай, ичкарига кириб кетди.

Холбоевнинг кабинети кенг, ёруғ бўлиб, Асом Пардаевичникидан қолишмас эди — биллур қандиллар, ўйма ганч, қимматбаҳо гиламлар, инак дарнардалар, қулоч етмайдиган стол, бахмал креслолар, салқин ҳаво.

Самадни кўриб Холбоев телефон трубкасини қўйди, ўрнидан туриб, зўраки жилмайди, бир-икки одим юриб, Самад билан кўришди.

— Яхшимисиз, Самаджон? — сўради Холбоев столга кўндаланг қўйилган столчанинг икки томонига ўтирганларидан сўнг. — Уй ичилар қалай, бардам юришибдими?

— Раҳмат, Унар Холбоевич, юришибди, — дея мулојим жавоб берди Самад, гарчи ичи ҳаяжонга тўлиб-тошаётган бўлса-да. — Ўзингиз яхшимисиз?

— Бир нав, — деди Холбоев ва Самадга синовчан тикилди. — Хўш, нима янгиликлар бор?

— Ҳозир райкомдан келяпман, Унар Холбоевич, — деди Самад кўзлари мавжланиб. — Асом Пардаевич чақиртирган эканлар.

— Биладан, — деди Холбоев Самаднинг гапини бўлиб. — Ўзим сизни кутаётувдим.

— Айтдилар Асом Пардаевич.

— Шунақами? — сўради Холбоев мамнун бўлиб ва кўшиб қўйди: — Маслаҳатлашувдик. «Илғор»га бориб жанжаллашибсиз, аввалига бир оз жаҳллари чиқди, кейин вазиятга тушундилар. Мана энди... табрикласак ҳам бўлади...

— Раҳмат, — деди Самад камтарлик билан. — Аслида ўзим...

— Кечирасиз,— дея телефон жпрингини эшитиб Холбоев Самаднинг гапини бўлди ва чўзилиб трубкани олди.— Холбоев...— Холбоевнинг ранги бир зум қув ўчди.— Нима?! Нима?!.. Йнгламай гапир!.. Ҳамдам?! Милтиқ? «Тез ёрдам» чақирдингми? Эшик берк? Ҳозир борамай...

Холбоев Самадга нимадир деди-да, югуриб кабинетдан чиқиб кетди. Самад тик турганича қолаверди... «Бирон фалокат юз берди, чоғи,— ўйлади Самад саросимада.— Ҳамдам... «Тез ёрдам»... Тавба!»

Ўзи барваста бўлишига қарамай, Холбоев ҳовлига отилиб кирди.

— Нима бўлди?! Нима?! — ҳовлиқиб сўради Холбоев.

Манзура опа якка ўзи даҳлизда, нима қиларини билмай, телбаларча уёқдан-буёққа йўргалар, қўлларини эзгилар, қайирар эди, эрини кўриб, хўнграб юборди, полга ўтириб, тиззаларини шанатилай бошлади.

— Бас!— ўшқирди Холбоев ҳансираб.— Нима бўлди?!

— Билмадим,— увиллаб деди хотини йнги аралаш чайқалиб.— Милтиқ отилди... Уйдаи... Эшик берк, қулфлаб олган ичидан... Вой, мен ўлай!..

Холбоев сапчиб бориб эшикни бор кучи билан тортди, дастаси суғурилиб чиқди, эшик очилмади. Холбоев даҳлизга чиққан деразага қаради, парда орасидан ҳеч нарса кўринмади, унинг устига уй ичи нимқоронги эди. Дераза ромини тақиллатди.

— Ҳамдам!— бақирди Холбоев, дераза ойинасига оғзини яқин олиб бориб. Ҳавоб эшитилмади.— Милиса қани?

— Кетди. Ҳайдадим.

— Милтиқ овозини эшитдимми?

— Йўқ. Кетувди.

Холбоев асабий бош силкиб қўйди — маъқул, дегани.

— Тур! — бўғиқ овозда буюрди Холбоев хотинига. Ўзи бостирма тагига югурди.

Манзура опа пийпаланиб — эмаклаб ўрнидан турди, инграниб дарвоза томонга кетди.

Холбоев бостирма тагидан болта олиб чиқди, хотини дарвозани қулфлагач, жон-жаҳди билан эшикни чопа кетди, айни бир чоғда мияси аллақандай режаларни чамалай бошлади: энди Ҳамдам ўзини бир нарса қилиб қўйган бўлса, органларга бориб қўрорнома қилмайди, демак, барча сир-асрорлар очилмайди, ёпиқлигича қолаверади... Аммо ўглининг ўлимини қай йўсинда фош қилади? Агар ўзини отиб қўйган бўлса, бу нарса Холбоевнинг амалига салбий таъсир кўрсатиши мумкин... Замирапи-ку, юраги хаста, деган важ билан кўмдириб юборган эди, чораси керакли самара берган эди, шу кунгача ҳамма шундай, деб ўйлаб келади, аммо Ҳамдамни нима баҳона билан тўсади?

Эшикнинг тахтаси чопилган тешикдан Холбоев қўлини суқиб, калитни буради, отилиб уйга борди-ю, остонада таққа тўхтади. Трусичан Ҳамдам мукка тушиб гиламда ётар, чап курагининг тагроғи ўпирилган, қон оқарди. Холбоев ҳатлаб бориб ўглини ағдарди. Унинг эти ҳали илиқ, аммо очиқ кўзлари нурсиз қотган эди. Ортидан хотини кириб келди ва «Оҳ!» — деб остонага ағанади.

— Ҳамда-ам! — дея, ўглининг елкаларини чапгаллаб, бақирди Холбоев ва қон суркалиб кетган кўкрагига қулоқ босди. Танда жон аломати йўқ эди. Холбоев ўкириб йиғлаб юборди, жон ҳолатда полни муштлай кетди... кейин тасмасига ўралаиб ётган қўштиғ ов милтигини олиб, ташқарига отилди, бор кучи билан милтиқни дарахтга уриб ликки бўлди, ҳожатхонага ташлаб чиқди.

Ўзавадан фойда йўқ, бирон чора кўриши зарур — Холбоев телефонга югурди, номер тера бошлади. Қулоғига юққан қоннинг шираси трубкага чип-чип ёпишар эди.

— Алё! — бақирди у трубкага. — Ким бу?.. Менга бош врач керак!.. Холбоевман.. Бўтаев!.. Тез етиб келинг!.. Машина келсин!.. Хотиним хушидан кетиб қолди. Ётибди. Нима қилишни билмаянмай... Нима?.. Сув?.. Бўпти? Тез келинг!.. — Холбоев трубкани қўйди, столдаги косани олиб кран томонга кета туриб, дарвозахонада турган Самадни кўриб қолди.

— Тинчликми?— сўради Самад яқинлашиб бораётган Холбоевдан. Унинг кўзлари ёшли, қулоғи аралаш лунжи қон эди.

— Тинчлик, тинчлик,— деди Холбоев, қиёфасини ўзгартириб.— Самадجون, сиз бораверинг, укам. Вазият шунақа. Кейин гапириб бераман. Кейин.— Холбоев Самаднинг тирсагидан олиб, кўча томон бошлади.

— Бирон-бир ёрдам керакдир, Унар Холбоевич?— деди орқасига бошини ўгириб Самад. Холбоевнинг лунжи қон, хойнахой бир қорн ҳол юз бергани аниқ эди, Холбоевнинг қўли титрар эди.

— Йўқ, йўқ, Самадجون,— дея Холбоев Самадни эшик остонасидан чиқариб қўйди.— Безовта бўлмагн. Ўзим.— Холбоев эшикни бекитиб олди.

Самад кўчага чиқиб қолиб, мулзам ҳолда бир неча дақиқа нима қиларини билмай турди, кейин Мирвалиевни эслаб, ишхонаси томон йўл олди.

Мирвалиев олтмишларга кирган, камсоч боши пачоқ, ранги заҳил, қулоқлари катта одам бўлиб, Самадни кўриб илжайди, бирон марта бундай иш қилмайдиган одам, ўрнидан туриб Самадни қарши олди.

— Салом алайкум, Асрор Ҳамидович.

— Салом, салом,— дея Мирвалиев Самад билан очиқ чехрада кўришди.— Қалай, Самадجون? Ишлар яхшими?

— Раҳмат, Асрор Ҳамидович...

— Қани, ўтиринг,— дея Мирвалиев ўз жойига борди, пиёлага чой қуйиб, Самадга узатди.— Марҳамат.

— Раҳмат.— Самад чойни олиб, хўплар экан, «дарров ўзгарибди», деб ўйлади.

— Хўш, эшитайлик, нима янгиликлар бор?— сўради Мирвалиев, Асом Пардасвич билан бўлган суҳбатни эслаб. У тезроқ янгиликни эшитишга ошиқар, чунки бўлажак ўзгаришда ўзининг ҳам ҳиссаси борлигидан мамнун, миннатдорчилик сўзларини эшитишни кутар эди. Ҳолбуки, Самад яна шу сўзларни изҳор этса, ўзини Мирвалиев олдида қарздор ҳис қилади, келажакда шунга муносиб

мулоқотда бўлади, агар кўтарилиб кетса, ажаб эмас, қўллаб-қувватлайди, тузукроқ лавозимга қўяди. Омади келса, ҳеч гап эмас, мунақангилар тўрт-беш йил ичида кўтарилиб кетишади. Асом Пардаевичнинг ўзи Мирвалиевни тилга олганлигини тахмин қилиб, Самадга айтмади.

— Кўнгилдагидек иш бўлди. Хурсандман, — деди Мирвалиев ва Самадга синовчан тикилди.

— Раҳмат, Асрор Ҳамидович, — деди Самад камтарона жилмайиб. — Қўллаб-қувватлаб юборибсиз, ишончингизни оқлай олармикинман?

— Оқлайсиз, Самадҷон, ишонаман, — деди Мирвалиев фахрланиб. — Энди районимизнинг ҳаёт-мамоти сизларнинг қўлларингизда! Ёшсиз, гайратлисиз, ўқимишлисиз. Сийёсий онгингиз баланд. Асом Пардаевич сўратувдилар сизни, учрадингизми? Уйдагилар айтишдими?

— Учрадим, Асрор Ҳамидович. Мунақа бўлишини кутмовдим, сал чўчиянман. Тажрибам йўқ. Уддасидан чиқармикинман?

— Чўчиманг, Самадҷон! — деди Мирвалиев келажак арбобга панд-насиҳат берганидан мағрурланиб. — Уддасидан чиқасиз. Фаросатли йигитсиз. Унча-мунча билмаганингизни ўргатишади, ўз холингизга ташлаб қўйишмайди. Дадил киришаверинг. Омад тилайман, Самадҷон!

— Раҳмат, Асрор Ҳамидович...

— Комсомолдан олишмоқчи экан, — деди Мирвалиев жиддий тусда, — улар бир оз ёшлик қилишибди. Сизда тўхташди.

— Шу ўринда ишлаган ходимни ўқишга юборишибди, — деди Самад бир оз ўйланиб. — Малака оширишга... Асрор Ҳамидович, агар у одам қайтиб келса, жойини бўшатиб беришим керак бўладими, ё?..

— Аввало у одам келса, энди бу вазифасида ишламайди, унга каттароқ ўрин беришади, — деди Мирвалиев комил ишонч билан. — Қолаверса, шу билан сизнинг мавқеингиз ошди, обком номенклатурасидаги одамсиз, уларнинг кадрисиз. Бошқа ишга ўтган чоғингизда ҳам,

сизни унақа-мунақа жойга кўйишмайди, камида маорифни топширишади... ё менинг ўрнимпи...

— Э, унақа деманг, — орландиб гапирди Самад, айни бир пайтда бу ўрин унга у қадар мартабали бўлиб кўринмай қолган эди.

Шу пайт ички телефон жиришгади. Сухбат мароқли ўтаётган эди. Мирвалиев истамай трубкани олди.

— Ҳм!.. — деди у нохуш ва трубкадаги овозни эшита бошлади, қиёфаси ташвишли тус олди. — Шунақами?.. Ҳозир чиқаман, — дея Мирвалиев трубкани кўяр экан, ўрнидан турди. — Ҳозир, Самаджон. Ўтира туринг.

— Майли, бемалол, — деди Самад, Мирвалиев ортидан қараб қолди, ўз хонасига чиқиб кетмади — у эди ўзини бу даргоҳда меҳмондек сезар эди.

Мирвалиев бир оздан сўнг паришон бўлиб кирди.

— Эшитдингизми, Самаджон? — деди у эшик олдида тўхтаб. — Қариндошсизлар, чоғи?

— Нимани? — ҳадиксираб сўради Самад.

— Холбоев... ўглидан ажраб қолти-ю...

— Ие! — Самад ўрнидан туриб кетди. — Ўглидан? — Самаднинг хаёлига боя Холбоевнинг кабинетида телефон орқали гапиргани, уйда уни галати қиёфада кўргани, лунжи қон экани тушди. — Нима бўпти?..

— Бўлимдагилар айтишди... — деди Мирвалиев саросимада. — Бу гап қанчалик рост, билмадим... Овқатдан бўптими, дори солинган қовун-тарвуз еган эканми... шунақа нарсадан захарланибди... Докторлар асраб қолиша олмабди...

«Захарланибди? — ўйлади Самад. — Овқатдан?.. Нега ундай бўлса Холбоевнинг лунжи қон эди? Нега мени чиқариб юборди? Таажжуб...»

Телефон жиришгади. Мирвалиев шошилиб бориб трубкани юлиб олди.

— Алло? Эшитаман... Ҳа, Мирвалиевман, — деди у негадир энгашиб. — Шунақами?.. Бай-бай-бай!.. Мусибат юз берибди-ку... — Мирвалиев кафти билан трубкани бекитиб, Самадга юзланди: — Райкомдан, — деди шивирлаб ва

кафтини трубкадан олди.— Бугун кечга чиқарилади?.. Дарров-а?.. Ҳа, ҳа... Тушуварли... Албатта борамин. Ҳамма боради... Хўп, бўлади.— Мирвалшев трубкани кўйиб, Самадга қаради.— Чатоқ бўпти-ку... Биттаю битта фарзанд эди...

10

Ҳамдам вафотига ҳали бир ой ҳам тўлмаган эди, Холбоев бир ғалати нарсаини сеза бошлади: бир кунини ишдан қайтганида кўйлагини липпасига қистириб оёқ яланг ҳолда кўчага челақлаб сув сепмаётган хотинини кўриб қолди.

— Бу нима қилганинг?— таажжубланиб сўради Холбоев хотинининг орқасидан ҳовлига кириб.— Ким айтди, кўчага сув сеп, деб?

— Ғайратим тошиб кетяпти,— деди хотини кулиб.

— Ғайратинг тошиб кетаётган бўлса, сувни ҳовлига сеп!— деди Холбоев хотинининг этагини липпасидан олиб.— Қара, ҳаммаёқ оқариб кетибди.

— Ҳовлига сепмайман, зария кептими?— дея хотини яна ишшайди, қайтадан этагини липпасига қистириб олди.

— Уят бўлади, кўй, бу сенинг ишинг эмас,— деди Холбоев, хотинининг кўлидан челақни олиб,— керак бўлса, айтаман, машина келиб, сув сепиб кетади. Ўзингга бир қара, этагинг қистирилган, сарнойчап... Одамлар нима дейди?..

Манзура она эрига узоқ тикилиб турди, кейин чуқур хўрсинди, этагини тушириб, ошхона томон кетди.

Бир неча кундан кейин Холбоев кечаси нимадандир уйғониб кетди. Деразадан ойнинг нури тушар, қўшни хонадан тушуниш қийин бир овоз келар, пол дупурлар эди. Холбоев ёнига қаради, ўрни бўш эди. Овозга қулоқ солди: ғалати ғингшиш ёки хиргойи эди. Холбоев ўривдан туриб нариги хонага мўралади, серрайиб қолди — хотини

ой нурида аллақандай оҳангни айтиб, ўйинга тушар, ўзи бу машғулотдан гаштланар эди... Холбоев сесканиб кетди, секин орқасига қайтиб, каравотига ўтирди. «Мияси айниб қопти,— деб ўйлади Холбоев,— бу қанақа кўргилик? Энди бошимда бу савдо бормиди?..» Холбоев мушкул хаёллар билан ўтирар экан, қўшни хонадан ҳамон хиргойи, товон дупури эшитиларди.

— Манзура!— ўшқирди Холбоев, аммо хотини эшитмади ёки эшитишни истамади. Холбоев яна ўшқирди:— Манзура!!

— Ху-ув!— деди хотини бадани титроққа солувчи овоз билан.

— Нима қиляпсан?

— Ўйнапман!

Холбоев ўрнидан туриб, у хонага чиқди.

— Ҳозир ўйиннинг пайти эмас, хотин,— деди у мулозим оҳангда.— Ке, ёт жойингга, эртага ўйнайсан. Ке, кела қол...

Шу воқеадан кейин Холбоев хавотирга тушиб қолди.

Айниқса бир кун таъзияга келган одамлар ҳали дастурхон атрофига ўтириб улгурмай, хотини дабдурустан: «Ҳамдам ўзини отгани йўқ», деб юборди, келганлар анграйиб, бир-бирига қарашди.

Шундан кейин Холбоев, яқинда район соғлиқни сақлаш бўлимига бош врач қилиб тайинланган, аввал Замиранинг ажали юрак хасталигидан, кейин Ҳамдамнинг ўлими овқатдан заҳарланиш оқибати, деб диагноз қўйиб берган Бўтаевни чақиртирди, хотинининг ғалати хулқини бирмабир айтиб берди.

— Уйда қолдириш хавfli эмасми?— деди у гапининг ниҳоясида.

— Хавfli,— деди Бўтаев.— Изоляторда сақлаш керак.

— Изоляторда?— безовталаниб сўради Холбоев.— Одамларга нима дейман?

— Қасал, дейсиз, вассалом,— деди Бўтаев совуққонлик

билан. — Ҳақиқатда касал-да. Худо берган дард. Биров сил бўлади, бировнинг оёғи синада, яна биров ақлдан озади. Ҳаммаси касаллик.

— Қанча ётади? Давоси борми?

— Ҳозир бир нарса дейиш қийин. Дард ўтқазиб юборилган бўлмаса, умид қилиш мумкин. Ётиши ҳам шунга боғлиқ.

— Йўқлигимда кўчага чиқиб, Ҳамдам ўзини отгани ҳақида жар солса, унда нима бўлади?

— Шунинг учун ҳам изоляторда сақлаш керак дейман-да...

— Қачон ётқизишни маъқул кўрасиз?

— Ими-жимиди қилиш керак. Шаҳарга жўнатилгани маъқул, ҳеч ким танимайди. Мутахассислар ҳам бор. Мен телефон қилиб, гаплашиб кўрай, жой тайёрлаб қўйишади, шартга обориб жойлаб келамиз.

— Майли, сиз нима десангиз, шу-да, — деди Холбоев чора топилганидан энгил тортиб. — Энди, Зокир Бўтаевич, ўзингиз мураббийлик қиласиз-да... сиздан бўлак сирдошим йўқ.

— Ҳа, буёғига хотиржам бўлаверинг...

Икки кундан кейин сахар чоғида машина келиб, Манзура опани шаҳарга олиб кетди.

Икки ҳафта ўтди, аммо Холбоев бирон марта хотинини кўргани бормади. Жинни хотинини йўқлаб борганини биров кўриб қолишини Холбоев истамас эди. Унга қолса хотини ўша ерда ўлиб кетгани маъқул эди. Энди унақа хотиндан Холбоевга нима фойда? Қайтага дарди қайталаса, Холбоев иснодга қолади, дардисар бўлади. Айниқса шундай масъулиятли бир пайтда, чунки Асом Пардаевич областга ўтган. Холбоев янги лавозимга тайин бўлишини кутиб юрган кунлари эди. Рост-да, Асом Пардаевичнинг ўрнига Холбоевдан муносиб одам борми? Ахир Холбоевнинг бошига шунча мусибатлар тушди, унга раҳм қилишлари керак-да. Шу лавозим учун Холбоев қанча талафотларга юз тутди — Замиранинг ҳақиқий вафоти-

ни яширди, ўглини ножўя ҳаракатдан қайтарди, уйга қамаб қўйди, дафн маросимига қанча одамларни жалб қилди, ўлимни рўкач қилди.

Холбоев бир ўзи ховлига қўйилган креслода ўтираркан, марказий газетада босилиб чиққан Самаднинг «Илгор» колхози ва унинг раиси ҳақидаги мақоласини мамнуният билан ўқир, янги ишга ўтганлиги ҳақидаги хабарни кутарди.

Ниҳоят телефон жиринглади...

1986 йил